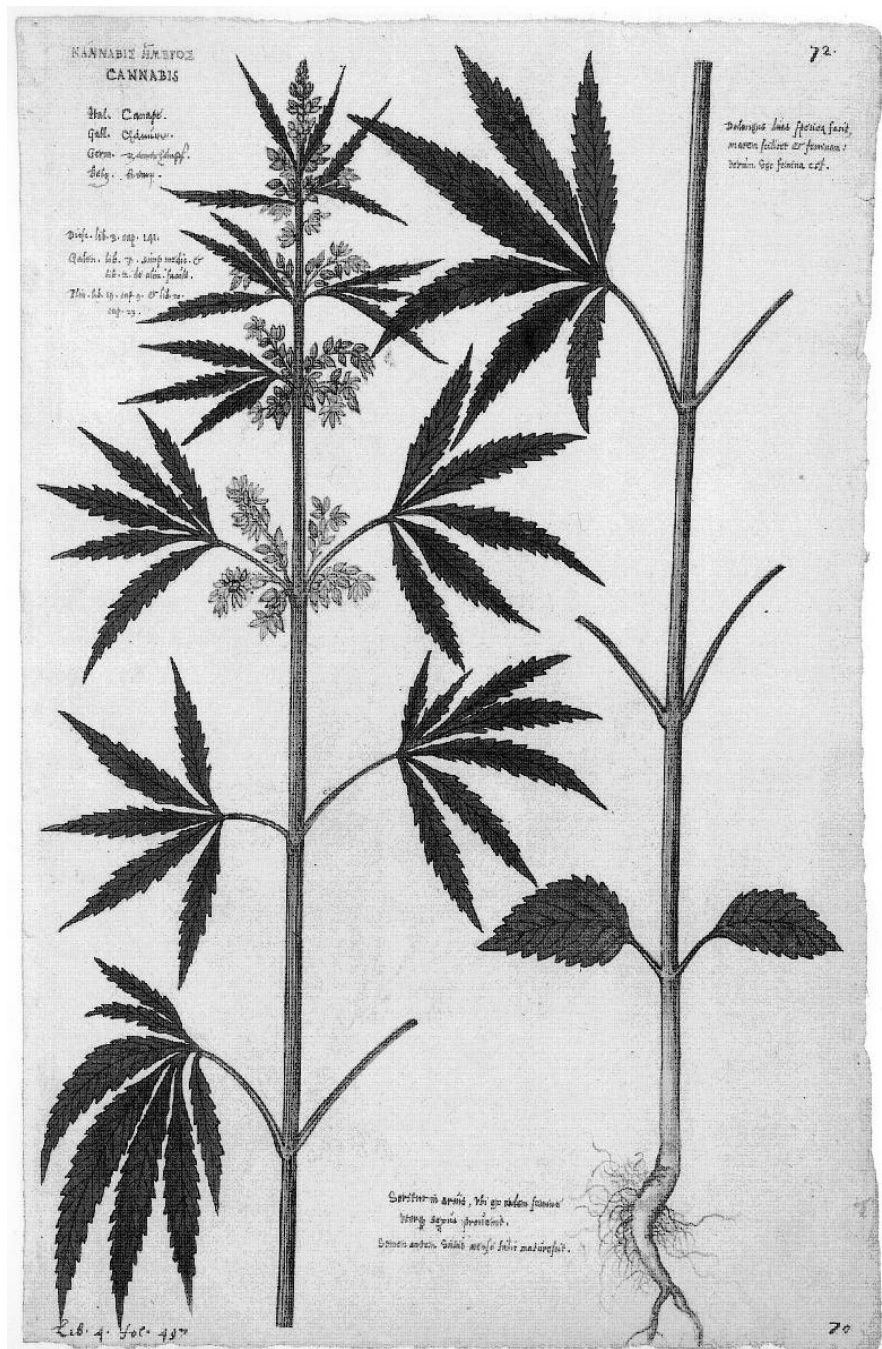

De botanische en zoölogische aquarellencollectie van jonker Karel van Sint Omaars

gezegd van Moerbeke, heer van Dranouter, Merris, Oudenem, Moerkerke, etc.

Jacques De Groot

De *Libri picturati* in de Biblioteka Jagiellonska van Krakau in Polen

Bij de toenemende bombardementen door de Geallieerden op Berlijn in 1941 werd de Duitse overheid ertoe gedwongen de waardevolle kunstcollecties, waaronder de boekenverzamelingen uit de Preussische Staatsbibliothek, uit de stad te evacueren. Deze evacuatie duurde tot in de lente van 1944.

Ongeveer drie miljoen volumes -manuscripten, oude drukken en muziekmanuscripten van grote componisten- werden verdeeld over 29 bestemmingen op het grondgebied van het Reich. 505 dozen werden in het Fürstensteinkasteel bij Walbrzych bewaard. In 1943 werd het kasteel klaargemaakt om als hoofdkwartier van Hitler te dienen, wat een potentieel gevaar voor de collecties betekende. De collecties werden verhuisd naar Grüssau bij Kamienna Góra. De dozen werden op de zolder van de Cisterciënzerabdij geplaatst. Toen de Russen in 1945 door Grüssau marcheerden, vonden ze deze collecties niet, maar hetzelfde jaar werden ze door een groep Poolse wetenschappers en bibliothecarissen ontdekt. Een jaar later werden de collecties naar Krakau verhuisd, waar ze in twee abdijen werden ondergebracht. Ze werden in oktober 1947 naar de Jagiellonskabibliotheek verhuisd omdat ze dringend aan restauratie toe waren. Het onderzoek duurde van 1 november tot februari 1948. Dat de collectie uit de vroegere Preussische Staatsbibliothek in Krakau terecht kwam werd door Polen angstvallig stilgehouden.

De collectie bestond uit twee delen, enerzijds manuscripten, muziekmanuscripten, incunabelen, orientalia en kunstdrukken, anderzijds volgende drukken: Judaica, Oorlogsverzamelingen, Periodieken, linguïstiek, Italiaans, Slavisch en atlanten. Van de 505 dozen kwamen er maar 490 in Krakau terecht. Verschillende manuscripten waren ook zeer beschadigd. Buiten de speciale collecties kwamen er ook tijdschriften en nieuwe boeken in Krakau terecht. Die werden nooit in Polen gecatalogeerd.

In 1957 kreeg de directeur van de Jagiellonskabibliotheek de opdracht om de Berlijnse collecties klaar te maken om ze naar Duitsland terug te zenden. Er werden van de belangrijkste en waardevolste stukken microfilms gemaakt. Enkele tijd later werd de beslissing om de collecties terug te sturen opgeheven. Een paar jaar later werd een groot deel van de tijdschriften naar Berlijn gestuurd. Ze kwamen in de vroegere Staatsbibliothek, toen de Deutsche Staatsbibliothek van de DDR, terecht.

De belangrijkste stukken bleven in de Jagiellonskabibliotheek. Ondertussen bereidden een aantal vermaarde Poolse juristen een expertisadvies naar internationaal recht voor. Zij besloten eensgezind dat de collecties uit Grüssau eigendom waren van de Poolse staat. Niettemin werden de collecties geheim gehouden.

Half de zeventiger jaren begon men de 'Berlinka' in de collecties van de Jagiellonskabibliotheek te integreren. Het duurde tot 1979 voor onderzoekers om toegang te krijgen tot deze collecties en dan nog enkel bij ministeriële toelating. Half 1981 kregen alle onderzoekers toegang tot zowel de originelen als tot de microfilms.

De collecties van de Jagiellonskabibliotheek bevatten een brede waaier aan cultureel werelderfgoed. Eén van die collecties zijn de *Libri picturati*. Vandaag vraagt Berlijn nog altijd zijn collecties terug en is de zaak nog altijd niet beslecht.

Al in 1936 had Dr Hans Wegener, bij de reorganisatie van de *Libri* in Berlijn, het bestaan van een unieke verzameling aquarellen van dieren en planten vastgesteld. Bij onderzoek van de bladen kwam hij tot het besluit dat de collectie bijna zeker door Clusius was samengesteld. Het duurde tot 1977 voor Peter Whitehead de collectie, die men toen als verloren waande, in Krakau terug kon opsporen. Sindsdien hebben verschillende deskundigen de A16-30(31) heronderzocht en de bevindingen van Wegener bevestigd, namelijk de rol van Clusius bij de totstandkoming van deze waardevolle aquarellen.

In 1997 kon Helena Wille de link leggen tussen de *Libri picturati A16-30(31)* en Karel van Sint Omaars, gezegd Moerbeke. Door haar onderzoek, gebaseerd op codicologische analyse van de collectie, het vergelijken van de aquarellen met het *Kruydtboeck* van Lobelius en de studie van de correspondentie van Clusius in de Universiteitsbibliotheek van Leiden en die van Karel van Arenberg in de archieven van de familie in Edingen, kwam ze tot het besluit dat de collectie hoofdzakelijk werd geschilderd door Jacob vanden Coornhuuse in opdracht van Karel van Sint Omaars, dat Clusius de bladen annoteerde en dat ze later door Karel van Arenberg werden herschikt en aangevuld.

Karel, prins en graaf van Arenberg, hertog van Aarschot, baron van Zevenbergen en heer van Edingen (1550-1616), had de collectie in 1595 kunnen kopen. Spijtig genoeg weten we niet van wie. In zijn *Flandria commentariorum lib. IIII. descripta*¹ uit 1596 schrijft Jacobus Marchantius wel dat Karel van Sint Omaars de collectie aan de medische faculteit van Leuven naliet.²

Een hele tijd later, namelijk in 1668, staat de collectie vermeld in de catalogus van de bibliotheek van Friedrich Wilhelm, keurvorst van Brandenburg, koning van Pruisen. De bibliothecaris Johann Rauwe schreef: *XVI tomi tam animalium quam plantarum ex bibliotheca cancellarii Weinmanni*. Friedrich Wilhelm had de collectie rond 1663 door aankoop of schenking van Daniel Weinmann, kanselier van Kleef, kunnen verwerven. Zijn bibliotheek lag aan de basis van de Koninklijke Bibliotheek in Berlijn, die in 1919 de naam Preussische Staatsbibliothek kreeg.

Sinds verschillende jaren doe ik onderzoek naar Karel van Sint Omaars en zijn aquarellencollectie. Ik heb verschillende interessante ontdekkingen gedaan. Dit zijn mijn bevindingen:

De aquarellencollectie van Karel van Sint Omaars en de 'Libri picturati A.16-30(31)'

Jonker Karel van Sint Omaars, schildknaap, heer van Dranouter, Merris, Oudenem, Moerkerke, etc.³ is in de 16de eeuw een belangrijke botanicus geweest. Hoewel hij zelf geen geschriften heeft nagelaten, weten we dit uit die

van Lobelius en Guicciardini. Zijn tuin wordt door Guicciardini, in zijn boek *Description de tous les Pays-Bas*⁴ als volgt geloofd:

En une lieuë et demye de Bruges en la Seigneurie de Meerkercke le Seigneur du lieu nommé Charles de saint Omer Gentil-homme bien qualifié, et honorable, a un jardin digne d'estre admiré, pour estre embelly d'infinies sortes de simples excellens ; outre mille autres gentilleses, qui rendent le lieu agreable ; et tant iceluy, que la chose et le Seigneur d'iceux digne de perpetuelle memoire.

Bij Lobelius lezen we in de inleiding van zijn *Kruydtboeck* (1581):

Wesende tot tselue verweckt niet alleenliick deur het ernstich bidden ende aenhouden van vele treffeliicke vermaerde mannen van verscheyde landen ende plaetsen deser Nederlanden, maer oock deur de hulpe ende onderstandt die wy int become der cruyden van henlieden neersticheyt hebben gheuoelt ende ghenoten, de welcke sulcx is geweest dat bouen de sorghe ende cloecheyt die sy ghebruyckt hebben int opbrenghen van verscheyden cruyden, waer af sy eensdeels het saedt ende eensdeels de planten van ons wt andere plaetsen hen ghesonden, hadden ontfanghen, sy hen oock niet en hebben laeten verdrieten, wt verre landen, als wt beyde Indien, Constantinopolen, Italien, Spaengien, Duytslandt ende meer andere, niet sonder wtnemende moeyte, merckeliick ghetal van cruyden herwaerts te doen comen, ende in heuren hoeuen met eene sunderlinghe sorchvoldicheyt op te voeden. Welcken aengaende gheliick wy ons laeten duncken dat andere volcken behooren te bekennen, het Nederlantsche, in desen deel bouen anderen sunderlinghe eere ende lof te verdienen: alsoo en conden wy oock niet verswyghen hierinne, naest den vermaerden Caerle de l Ecluse (die inde oeffeninge ende eruarentheyt in dese conste by hem soo in Oistenriick als andere landen vercregen by niemanden naer ons goetduncken en wordt te bouen ghegaen) de voornaemtste gheweest te syne wylen myne heeren van Reynoultre, van Brancion ende vander Delft, ende nv teghenwoordeliick in dese saecke gheliick in alle andere seer pryseliick te wesen heere Philips van Marnix, Heere van Sint Aldegonde, met oock voornamentiick heeren Caerle de Houchin, heere van Longastre, heere Jan Bosoit, Mathias Laurin ,Treforier der Staten deser Nederlanden, Cornelis Pruynen,Tresorier: meesters, Willem Martini, ende lan van Hobboken Greffiers der voorseyden stadt van Antwerpen: Jonckers Jacob Duym ende Jafspar Roelofs: Jan Mouton, Jacques Durin, ende eenighe andere. Dewelcke soo veele by ons hebben ghevoirdert, dat wy niet alleenliick den arbeyt en hebben ghenomen, omme verscheyden cruyden, planten ende saeden, di wy met groote moyete wt Italien, Duytslandt, Enghellandt, Languedoc, Piemont, Prouence, ende andere landen hadden ghebracht, ende door de ongerustheden deser Nederlanden waeren verstroyt, wederomme te becomeen : maer oock de voorderinghe van desen sulcx hebben ter herten ghenomen, dat wy ons niet vermydt en hebben om dies in onse eyghene faecke merckeliick ende verscheyden achterdeel te lyden.

Dit geeft niet alleen een algemeen beeld van hoe het er toen aan toe ging maar ook hoe belangrijk Lobelius Karel van Sint Omaars ook achtte.

Lobelius schreef ook:⁵

268.

**Beschrijvinghe van Water-Sterre-cruydt/
Water-Sterre-cruydt.**

Mijn Heer van Kennoutre / saligher ghedachtenisse die zijns ghelijcke niet ghehadt en heeft onder alle de Cruyde-Lief-hebbers van Europa om alle de gheslachten van cruyden (zy vrende oft inlandische te doen naer sleuen conterfeyten/ gheenen cost spaerende / noemde dit cruyde Water-Sterre-cruydt / om dat op d'opperste vande langhe/ dunne/ ende hayzachtighe steelfens die vande Wanghe niet onghelijck/groene ende sterrewijse bloemkès ende saedt voorts-brengt. De bladers wassen twee ende twee met tusschen spatien d'aldercleynste bleek-roode Genoffelkens niet onghelijck. De wortelen en zijn niet dan langhe gele veselinghen. Men vindise ghemeynlick op watergrachten oft sacht-loopende beekstems in Nederlandt ende Branckerijck.

Dodoens (1568) vermeldt hem als volgt: *multis modis ornatissimus ac nobilissimus D. Carolus S. Audomaro, dominus de Dranoutre, vir non modo stirpium, verum & historiae animalium omnium studiosissimus, idemque peritissimus.*

Antonius Sanderus (1586-1664) schrijft in het eerste boek van zijn *De scriptoribus Flandriae libri tres* uit 1624 het volgende over Karel van Sint Omaars:

CAROLVS ex Illustri à Divo Audomaro stirpe progenitus, Drenoultre Dominus, amoenissimam eruditionem natalibus nobilissimis coniunxit. Hortum habuit egregium in rure suo Moërbekano, vbi alebat omne genus florum, herbarum, auiumque emissis qui in Belgio & extra, studiosissimè conquirerent. Multos annos doctum Pictorem in ea quam diximus Villa habuit, qui omnigenos flores herbasque depingeret. Horum quatuor volumina elegantissimè depicta legauit Louaniensi Medicorum Collegio, & Conradum Gesnerum Heluetium iuuuit, (vt ille appertè fatetur) ad componendam suam lapidum historiam, diuersisque aliis argumentis, quam procliuis esset ad Flandriam condecorandam, & studia Medicinae illustranda. Mortuus Moerkerckae, vbi monumentum sumptuosum è marmore & porphyretico lapide cum hac inscriptione habet,

D. O. M.

Carolo à Divo Audomaro dicto à Moerbeke, Domino Drenoultre, Moerkercke, &c. qui primà aetate in castris egregiè peracta, cum morbo victus militis oneribus se imparem fateri cogebatur, ad amoeniores litteras animum flectens, in simplicium & animalium cognitione ita excelluit, vt non facilis inuentu fuerit, qui parem cum generis nobilitate eruditionem sit assecutus. Testam. execut. iussi PP. Vixit annos 36. mensem vnum. Obiit pridie Idus Februarias anno 1569.

Een bevoorrechte getuige is ongetwijfeld ook François Rapaert, gekend geneesheer uit Brugge, die de arts van Karel van Sint Omaars is geweest.⁶ In een brief⁷, die hij na de dood van Karel in 1670 aan Clusius schreef, die toen bij zijn broodheer en vriend de heer van Brancion in Mechelen verbleef, zegt hij: *Beste Clusius, ... Onlangs heeft de heer Mathias Laurinus mij in jouw naam gegroet, waarbij ik heb verstaan dat je het goed stelt en dat je zeer ijverig bent in je vroegere kennis van de planten en dat er jullie ook van overal zoveel zaden, bollen, en planten worden gestuurd, dat je nu gedeeltelijk een rijkere*

collectie bezit dan vroeger de heer van Dranouter., wat er ook op wijst dat Karel van Sint Omaars een belangrijke collectie zaden, bollen en planten bezat.

Al deze geschriften tonen aan dat Karel van Sint Omaars door zijn tijdgenoten als vermaard botanicus werd geprezen.

Bij zijn overlijden liet Karel van Sint Omaars een collectie zoölogische en botanische aquarellen na, die de belangrijkste uit de 16de eeuw mag genoemd worden⁸. Sommige afbeeldingen uit de collectie zijn de oudste voorstellingen van planten en dieren in Europa.

In de staat van goederen⁹, die zijn weduwe Anne d'Oingnies na zijn dood liet opstellen, wordt de collectie als volgt beschreven (zie Bijlage I):

Vng couffre ou jl y a dedens quatre liures dherbes peintes

Vng commencement dung liure des oyseaulx

Vng commencement dung liure des poissons et aultres animauxx

Dit is een belangrijk gegeven ter vereenzelviging van deze collectie met de 'Libri picturati A.16-30(31)', die zich nu in de Jagiellonskabibliotheek te Krakau in Polen bevinden. Wanneer we de collectie te Krakau bekijken, dan zien we dat de eerste twee boeken bestaan uit A.16, die een beperkte verzameling is van vissen en andere (zoog)dieren, en uit A.17, die een beperkte verzameling is van vogels. Dit komt overeen met de beschrijving in de staat van goederen. Anderzijds worden er in de staat 4 boeken met planten vermeld. Dit komt ook overeen met het aantal dat later wordt vermeld bij de beschrijving van de 'libri'¹⁰. We kunnen hier dus met zekerheid zeggen dat de collectie van Karel en de 'libri' één en dezelfde collectie is. Dit doorwegende argument bevestigt en verstevigt het geleverde bewijs in het betoog van Helena Wille, Luis Ramon-Laca en Florike Egmond¹¹. Alle drie hebben zij bewijzen geleverd om de 'libri' met de collectie van Karel te vereenzelvigen. Alle drie hebben ze echter zaken over het hoofd gezien.

Wel werden de vier boeken met plantenaquarellen later in verschillende delen verdeeld en ingebonden. Nu bestaan er 13 'libri' met planten, namelijk A.18 – A.30.¹² De 'libri' A.16 – A.30 zijn nogmaals onderverdeeld in 23 delen, gemerkt van A tot Y, A voor de vissen, B voor de zoogdieren, C voor de vogels en D – Y voor de planten wat erop wijst dat het geheel als één collectie mag beschouwd worden. A.31 bestaat hoofdzakelijk uit latere kopieën, maar enkele aquarellen zijn duidelijk van dezelfde kunstenaar als die uit de volledige collectie.¹³

De boeken bestonden initieel uit losse bladen met aquarellen, waarvan de botanische eerst door Karel van Sint Omaars werden geordend naar de ordening van Dioscorides. Op het einde van de 16de eeuw werden ze door Karel van Arenberg geordend volgens Daleschamps (zie verder).

We weten niet wanneer Karel met de samenstelling van zijn collectie begon. Er zijn wel aanwijzingen die aantonen dat Karel er in 1563 al mee bezig was. In zijn brief aan Clusius in Spanje schrijft Guido Laurinus¹⁴ op 25 november 1564¹⁵ o.a. over Karel: *...al gedurende veertien dagen zijn de Heer (Karel) en ikzelf met niets anders bezig dan dat hij mij de kennis van de planten aanleert (hoewel het putje winter is), zijn zeer mooi boek, waarvan ik veronderstel dat je het exemplaar gezien hebt, ordenend volgens de methode van Dioscorides.*¹⁶ Dit betekent dat de collectie in 1564¹⁷ zeker al voor een groot deel bestond en

dat Clusius die vóór zijn vertrek naar Spanje waarschijnlijk al had gezien¹⁸. Guido Laurinus laat weten dat Karel de collectie aan het ordenen is volgens de ordening van Dioscorides¹⁹ en dat hij Guido, die hem daarbij behulpzaam is, opleidt in de 'botanica'²⁰. Dit zou ook betekenen dat Karel en Clusius elkaar al van voor diens reis naar Spanje kenden. Na zijn reis naar Spanje kwam Clusius vanaf september 1565 bij Karel wonen en bleef er tot einde 1567.²¹

Het is weinig waarschijnlijk dat Karel aan de samenstelling van de collectie heeft kunnen beginnen vóór 1560. Hij is maar in het volle bezit van de familiebezittingen kunnen komen na de dood van zijn moeder in 1559. Zijn oudere zuster, die na de dood van haar vader, dame van Moerbeke geworden was, was al in 1551 overleden. Na haar dood werd Karel onder voogdij heer van Moerbeke (Dranouter, Merris, Oudenem, etc.) en na de dood van zijn moeder ook heer van Moerkerke. Wat de tuin betreft ligt het anders. Misschien was ook zijn moeder geïnteresseerd in mooie tuinen en is het juist door het bestaan van een tuin²² dat Karel interesse kreeg in de 'botanica'.

Hoe werd de collectie samengesteld?

Om het concept van deze collectie goed te verstaan is het belangrijk om weten waar en in welke context ze is ontstaan.

Moerkerke lag toen in het Brugse Vrije, Vlaanderen, de Nederlanden. Karel leefde in de woelige periode, die de scheiding der Nederlanden in Noord en Zuid voorafging. Er zijn geen aanwijzingen die wijzen dat Karel interesse zou getoond hebben voor het opkomend protestantisme.

Moerkerke lag op de overgang tussen de zandstreek en de polders. Het dorp was omgeven door akkers en weiden. In de omgeving lagen er aan de zuidzijde bossen, heide, moerassen en aan de noordzijde polders, het Zwin en de kust van de Noordzee, met duinen, schorren en kreken. Het was de ideale omgeving om allerlei planten te vinden. We zien dan ook dat er afbeeldingen van planten uit al deze biotopen in de collectie terug te vinden zijn, zoals bijvoorbeeld van zoutminnende planten (halofyten), die in de overgang tussen slik en schor groeien en nu nog altijd in het Zwinreservaat te Knokke te vinden zijn.

Karel had ook in zijn tuin een groot aantal planten die ter plaatse konden getekend en geschilderd worden²³. In zijn tuinen werden niet alleen planten gekweekt, de zaden werden ook geoogst. Op het kasteel stonden een grote kast en een koffer, waarin de zaden werden bewaard. Die zaden konden dan enerzijds terug gezaaid worden, maar werden ook verder uitgedeeld aan en omgewisseld met bevriende kruidenliefhebbers²⁴.

We vinden op verschillende bladen verwijzingen naar de plaats waar planten gevonden werden, hier direct in de nabije omgeving, zoals Brugge, Moerkerke, Middelburg²⁵, Heist en het eiland Wulpen. Karel ging in de omgeving op wandel en bracht dan de planten, die hij had ontdekt, mee²⁶. Er zijn ook verwijzingen naar de tuin van de woning van de gebroeders Laurinus in Brugge, en van de *Laurocorinthus* buiten Brugge, alsook naar de tuin van Johannes van Eede (vanden Heede), burger van Brugge²⁷.

Verder komen steden en plaatsen in binnen- en buitenland voor. We hebben gezien dat Clusius planten opstuurde, maar ook andere botanici en geïnteresseerden stuurden planten op. Het versturen van zaden en planten van de ene tuin naar de andere en van het ene land naar het andere was in die periode de normaalste zaak van de wereld geworden. Zo ontstond er in de 16de eeuw een Europees netwerk van kruidenliefhebbers en verzamelaars.

Een voorbeeld van deze werkwijze vinden we ook in de brief die Johannes Cruquius op 21 december 1566 aan Clusius in Brugge zond (zie Bijlage IV). Hier lezen we duidelijk dat Karel vSO planten, waarvan hij wist dat ze in Frankrijk voorkwamen, aan Cruquius vraagt. Cruquius kan ze niet onmiddellijk vinden, maar zal er alles aan doen om het volgend jaar zaden te oogsten en op te sturen. Hij stuurt hem wel een scheut van een *Aporynum*, die Karel vSO hem vroeger gevraagd had, en ook zaden en de vrucht van een *Arbor vitae*, die hijzelf van de heer Rassius had gekregen. Merkwaardig is ook dat het niet Karel is die de vraag aan Cruquius richt, maar wel Clusius in Karel's naam. Dit geeft ons een aanwijzing van wat Clusius bij Karel ook deed. Hij hield Karel gezelschap en gezien zijn botanische kennis, fungeerde hij ook als zijn secretaris in deze materie en het is waarschijnlijk daarvoor dat hij later ook nog werd betaald (zie de staat van goederen)²⁸.

Op het overgrote deel der geannoteerde bladen van de collectie staat er geen vindplaats. Dit zijn planten, die hier bij ons in Vlaanderen toen in het wild voorkwamen.

We kunnen ons ook de vraag stellen of de volledige aquarellencollectie van Karel van Sint Omaars zich in de 'libri' bevindt. Zijn er ooit niet meer bladen geweest? Eén gegeven zou daar kunnen op wijzen. In zijn Spaanse flora schrijft Clusius dat hij een *Aloë vera* aan Karel heeft gegeven. Die plant heeft één jaar in zijn tuin gegroeid en is dan de tweede winter afgestorven. Het is toch verwonderlijk dat er in de collectie geen afbeelding van deze hier zeldzame plant terug te vinden is. Het is ondenkbaar dat Karel van deze plant geen aquarel zou hebben laten maken. We zullen ook verder zien dat een bepaalde *fungus* niet in de collectie voorkomt. Gezien er veel afbeeldingen in de boeken van Clusius en Lobelius kopieën zijn van aquarellen uit de collectie van Karel, is het ook mogelijk dat er bladen, die evt. uitgeleend werden om ze over te tekenen, nooit in de collectie zijn teruggekeerd.

Wanneer we nu de bladen van de collectie individueel gaan bestuderen, dan komen we tot volgende vaststellingen. Het grootste deel van de bladen bestaat uit hetzelfde papier, deels met en deels zonder een watermerk met 2 gekruiste pijlen en een ster. Het zijn ook deze bladen die grotendeels geannoteerd zijn en waarbij de grootste eenheid in tekening en aquarel bestaat. Op een aantal van deze bladen staan er ook tekeningen en aquarellen op de verso zijde. Deze tekeningen zijn soms onafgewerkt en lijken van een andere hand te zijn. Daarbij zijn er ook nog een aantal bladen van een ander type, met andere watermerken of van een andere vorm.

Het is zeer waarschijnlijk dat de bladen van hetzelfde type, met of zonder het watermerk met de gekruiste pijlen en een ster, de eigenlijke collectie van Karel zijn en dat de andere bladen aanvullingen zijn, ook van na zijn dood. Hiervoor zijn er enkele duidelijke aanwijzingen. Eerst en vooral zien we dat een zeker

aantal bladen dienst hebben gedaan als voorbeeld voor het vervaardigen van de houtblokken, die hebben gediend in de Spaanse Flora van Clusius²⁹. Deze bladen zijn juist bladen zonder het watermerk met de pijlen en een ster en zonder annotaties³⁰. Er zijn daarbij ook een aantal planten die in de periode toen Karel de collectie samenstelde hier nog niet of nauwelijks voorhanden waren, zoals bvb. de zoete aardappel³¹ (*batata*) (zie Bijlage IX in het volgende nummer) en de tulpen³². Anderzijds moeten we hier toch vermelden dat er een aantal planten hier in Karel's tuin voor de eerste maal in de Zuidelijke Nederlanden werden gepland. Zo vinden we bvb. op A.30/48 de vermelding *PSEVDONARCISVS LVTEVS / saturatus / Floret eodem, quo prior, tempore. / Plantatur nobis in hortis, alioqui / peregrinus*.

Een analyse maken van de annotaties op de bladen is een moeilijke onderneming. Er staan verschillende handschriften op en er hebben verschillende mensen aan deze annotaties gewerkt. Zoals we zagen, Karel en Guido Laurinus, (evt. Clusius), één of twee priesters, en later, indien we de theorie van de latere aankoop van de collectie door Karel van Arenberg en de herschikking ervan volgen, nog Arenberg of iemand uit zijn omgeving en wie weet nog anderen.

Op de meeste geannoteerde bladen staan bovenaan, boven de afbeelding van de plant, de naam in het Grieks en het Latijn, meestal in hoofdletters³³, soms gevolgd door de naam van de botanicus, die de naam gaf, als het om een eigentijdse botanicus gaat (vooral Dodoens)³⁴. Op sommige bladen is ook de naam, die Caspar Bauhin aan sommige planten gaf, er later bijgevoegd³⁵. Daaronder staan dan de namen in het Italiaans (*Ital.*), het Frans (*Gall.*), het Duits (*Germ.*) en het Nederlands (*Belg.*)³⁶ en ook soms nog in het Vlaams (*Flandr.*)³⁷.

Op ten minste twee bladen, namelijk A.21-101 en A.26-79, kregen de planten een naam, door Karel van Sint Omaars zelf gegeven. Het gaat om een alg, die Karel *Vermicularia, aut Lumbricaria* noemt, omdat *a similitudine quam cum vermibus seu lumbricis habet*. De alg had hij ontdekt in het wad tussen het eiland Wulpen en het vasteland van Vlaanderen. De andere plant is de *Lichen maritimus*, die hij in de duinen langs de kust bij Heist had ontdekt. Karel heeft nog aan andere planten een naam gegeven, zoals we al zagen in de tekst van Lobelius over *Water-Sterre-cruydt*. Op A.26-47 schrijft Karel daaromtrent *Incerti nominis herba, ad PLANTAGINEM AQVATICVM multúm accedens. / Quam ne anonymos maneret, / STELLATAM appellare possemus, / eó quód seminis folliculi stelle figuram referant*. Op A.29-40 schrijft hij ook *MILLEFOLIVM AQVATICVM MVTEVM, à nemine descriptúm. / Stagnantibus aquis supernatat*.

Reynoutria Houtt. (= Fallopia japonica (Houtt.) Ronse Decraene = Polygonum compactum Hooker Fil. = P. cuspidatum Siebold & Zucc. = P. sieboldii Hort.)

Verder komen dan in de bovenste helft van het blad verwijzingen naar de boeken van de oude en eigentijdse botanici waarin de plant wordt beschreven, namelijk Dioscorides, Plinius, Galenus, Theophrastus e.a. enerzijds, en op enkele bladen Gesner, Fuchs, Matthioli, Valerius Cordus, Bock, Belon, Ruel e.a. anderzijds. Bij de ouden komt Dioscorides op de eerste plaats (Karel heeft de collectie naar zijn ordening geklasseerd). Als de plant bij de ouden niet voorkwam, dan heeft hij voor zijn ordening meestal Dodoens' *Cruydeboeck* uit 1563 als leidraad gebruikt³⁸.

Een uitzondering daarop zijn de bladen A.30-24 en A.30-28. Hier vinden we in de tekst geen verwijzing naar het *Cruydeboeck* van Dodoens maar wel naar zijn *Florum, et coronarium odoratarumque nonnullarum herbarum historia* uit 1568. Merkwaardig is wel dat deze teksten van een andere hand zijn dan de andere Latijnse teksten en ook anders geformuleerd zijn.

Voor het overgrote deel van de verwijzingen naar de eigentijdse auteurs, buiten de latere annotaties van Karel van Arenberg, gaat het om referenties naar boeken die uitgegeven werden voor 1563³⁹. Dit geeft weer een aanwijzing naar de ontstaansperiode.

Al deze verwijzingen naar de botanici laten ons ook toe te veronderstellen, dat Karel hun boeken in zijn bezit had.

Even ter zijde kunnen we hier aanhalen, dat Matthias Laurinus, een van de executeurs-testamentair van Karel en gevolmachtigde van Anna d'Oingnies, op 2 juli 1570 op een brief van Clusius antwoordde, waarbij hij schreef dat hij niet wist waar bepaalde boeken van Karel's bibliotheek naartoe waren, waaronder

een 'Opera Plinii in parva forma', waar Clusius om vroeg. Ook het geld, waar hij nog recht op had, had Clusius toen nog niet ontvangen⁴⁰.

Clusius had ook al een brief gestuurd naar Jan vanden Heede in Brugge om te vragen wanneer hij de erfenis zou krijgen, waarop die op 10 april 1570 antwoordde dat meester Charles de Scildere hem liet weten dat de heer van Morbeke erop stond dat de schulden eerst moesten betaald worden en dan pas de schenkingen⁴¹. Jan van Halewyn uit Ieper liet hem op 4 juli 1570 weten dat hij de boeken, die Clusius nog uit de bibliotheek van Karel in zijn bezit had en hem had teruggestuurd, goed had ontvangen⁴².

Wel moeten we opmerken dat bepaalde annotaties fout zijn. Degene die de opzoekingen heeft gedaan en/of degene die de gegevens heeft opgeschreven is onzorgvuldig geweest. Zo vinden we op A.18-18 bij de *Urtica* de vermelding *Diosc. lib. 4. cap 79*, wat 89 had moeten zijn en op A.22-67 bij de *Iris lutea* de vermelding *Val. Cordus lib. plantar. 2. cap. 44*, wat 43 had moeten zijn.

Een andere anomalie is het blad A.27-99 met *Fungi*. Ik denk dat degene die de teksten geschreven heeft zich heeft vergist. Het blad had omgekeerd moeten liggen. Nu staan de *Phallus impudicus* en de andere paddestoel op hun kop. Dit wijst er ook op dat er een zekere tijd heeft gelegen tussen het maken van de aquarel en het annoteren ervan. De annotatie is van na september 1564. In de tekst staat namelijk: *PHALLVS ex FVNGORVM genere. / Quem cum oratione soluta, túm cannine elegantissimo / exacte descripsit Hadrianus Iunius medicus eximius // PHALLI VOLVA, Hollandorúm / vulgo vnghers eyeren, id est / Manium Demonumue oúa ap- / pellata*. Hadrianus Junius, geneesheer en toen rector van de latijnse school te Haarlem, gaf in 1564 een klein boekje uit met de beschrijving van de *Phallus impudicus*. Karel heeft het boekje toen waarschijnlijk bekomen, toen hij in Den Haag verbleef. Het boekje heet: *PHALLI, Ex fungorum genere in HOLLANDIÆ sabuletis passim crescentis descriptio, & ad vivum expressa pictura*, uitgegeven in 1564 bij Herman Schinckel te Delft, op de hoek van de Schoolstraat, bij de oude kerk. (zie Bijlage VIII). In zijn *Fungorum historia* (1601) vermeldt Clusius ook Junius bij de beschrijving van de *Phallus*.

Onder de plant komt dan de beschrijving van de plaats, waar men de plant kan vinden; meer algemeen of de plant hier in Vlaanderen⁴³ te vinden is – in het wild, langs de wegberm, in het bos, op een akker, in een weide, enz - of niet, in welke streek ze wel voorkomt, of ze hier in tuinen terug te vinden is en soms meer bepaald in welke stad of streek ze werd ontdekt. Hierbij krijgen we zeer uiteenlopende namen uit het buitenland, maar ook namen uit Brabant, Zeeland en Holland en ook uit onze streek (zie vroeger). Verder wanneer de plant bloeit en soms ook hoe botanici erover schrijven. Deze teksten zijn in het Latijn.

Op de meeste geannoteerde bladen met een plant, die hier niet in het wild voorkwam, staat er meestal *Seritur (seruntur) (nobis) in hortis* (de plant wordt bij ons in de tuinen gezaaid of geplant). Hieruit kan men niet met zekerheid weten of de plant ook in de tuin in Moerkerke groeide, maar de meeste hebben hoogstwaarschijnlijk in Karel's tuin gegroeid. Op één blad echter staat zeer duidelijk dat de plant in zijn tuin groeide. Op A24-63 staat er *Hoc primo anno quo in horto nostro satum erat, hac magnitudine excrevit. Secundo vero anno duplo aut amplius excelsiori caule sese extulit*. Dit bewijst duidelijk dat Karel zijn

teksten samenstelde, die dan door een ander op het blad werden geschreven, waarschijnlijk de priester die bij hem werkzaam was.

De uitheemse planten kan men in twee categorieën indelen: planten uit Europa en planten uit Azië, Afrika en Amerika. Verschillende planten die in de aquarelencollectie voorkomen zijn planten die toen onlangs in Europa waren ingevoerd vanuit Turkije, zoals *Anemone coronaria*, *Antirrhinum majus*, *Campanulae*, *Fritillaria meleagris*, *Hyacinthus orientalis*, *Muscari botryoides*, *Syringa vulgaris* en vooral de *Tulipa*, waarvan de aquarel A30-56 waarschijnlijk de oudste voorstelling is in de Nederlanden.

Bij een aantal planten schrijft Karel van Sint Omaars dat de plant nog niet of waarschijnlijk niet beschreven of voorgesteld werd. Bij een aantal aquarellen staat de naam niet vermeld, maar wordt verwezen naar de soort (*species*). Vele planten op de aquarellen waren bij Karels' dood ook nog niet geannoteerd. Een groot deel daarvan zijn planten die toen nog door niemand waren beschreven.

Onderaan links op de bladzijde staan er dan nog annotaties, verwijzende naar bladzijden uit bepaalde botanicaboeken. Meestal is het een verwijzing naar de *Historia generalis plantarum* van Dalechamps uit 1587, soms naar het *Kruydtboeck* van Lobelius en dat van Dodoens. Nog andere annotaties van een andere hand verwijzen ook naar Lobelius en Dalechamps. Deze annotaties werden aangebracht na de dood van Karel. Merkwaardig zijn de verwijzingen naar Dalechamps. Dit bewijst dat de collectie wel duidelijk door Karel van Arenberg werd aangekocht en geannoteerd, zoals hij aan Clusius liet weten in 1595.⁴⁴

Verder zijn de bladen dan nog genummerd, zowel bovenaan als onderaan rechts. De nummers bovenaan komen overeen met de nummering van de 'libri picturati' vandaag.

De tekst in het Italiaans, de tekst met verwijzingen naar botanici bovenaan en de tekst met de beschrijving van de plant zijn meestal van dezelfde hand. De tekst van de namen in het Frans, het Duits en het Nederlands zijn ook meestal van dezelfde, maar wel een andere hand.

Wat nu de planten zelf betreft, deze worden meestal weergegeven met bloemen en vruchten en ook met de wortels. Hier en daar wordt ook nog wel een insect bijgetekend, of zelfs een enkele kikker.

Wie heeft er aan de collectie gewerkt?

Bij het lezen van de brief, die Karel op 14 december 1567 naar Clusius in Mechelen liet schrijven, zien we dat er verschillende mensen betrokken waren bij de creatie van de aquarelencollectie. Eerst en vooral Karel, die de opdrachtgever en geïnteresseerde is. Hij wordt geholpen door Guido Laurinus⁴⁵. Wanneer Clusius uit Spanje terugkomt, doet Karel op hem eventueel beroep om hem bij te staan gedurende diens verblijf op het kasteel te Moerkerke en te Brugge⁴⁶. Ook vinden we één, en eventueel een tweede priester, die aan het project heeft meegewerkt⁴⁷. En verder hebben we dan nog de schilder of schilders, die de aquarellen hebben geschilderd, zonder de

tuiniers, die Karel's tuin aanlegden en onderhielden, te vergeten. Van twee van hen kennen we de naam, Paul de Witte, de hovenier en Zegher de Wever, die instond voor de boomgaard.

In dezelfde brief⁴⁸, geschreven een jaar voor zijn overlijden, vraagt Karel aan Clusius ook om in Leuven een priester te zoeken, die enerzijds niet ongeletterd is en anderzijds geïnteresseerd is in botanica. Deze zou dan in Moerkerke kunnen komen werken, om de vorige priester te vervangen⁴⁹. Clusius had begin december Moerkerke verlaten en zou er niet meer terugkeren⁵⁰.

Wie de eerste priester was, hebben we nog niet met zekerheid kunnen vaststellen. Het zou hier wel eens om Martinus Smetius (Maarten de Smet) kunnen gaan, die ook voor Marcus Laurinus' muntenverzameling heeft gewerkt en die later, als calvinistisch predikant, op 8 februari 1567 werd opgehangen. In een brief van 15 november 1565 aan Clusius schrijft Smetius op het einde *Vale, ac generosissimo viro, Domino de Dranoultre, communi nostro patrono, me ex animo quaeso commenda.*⁵¹

Grafologisch is er een grote gelijkenis tussen Smetius' handschrift en de teksten van de namen van de planten in het Frans (*Gall.*), het Duits (*Germ.*) en het Nederlands (*Belg., Flandris, Brabantis*) op de aquarellen⁵², wat niet het geval is voor de Latijnse (en Griekse) teksten. De Latijnse teksten gelijken ook niet op Clusius' handschrift. Die zouden dan nog door een ander geschreven zijn.

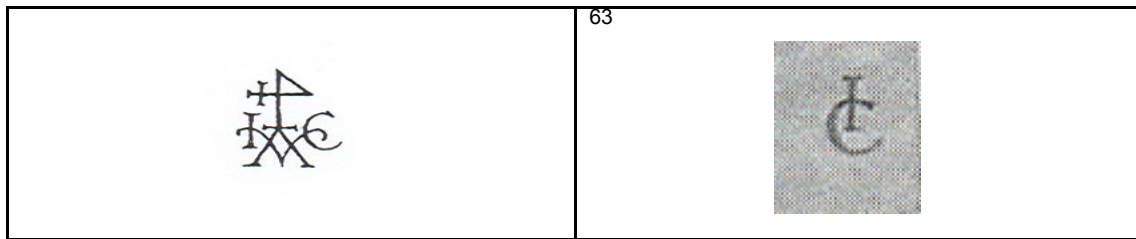
Als we ervan uitgaan dat de Franse, Duitse en Nederlandse teksten door Smetius geschreven zijn nadat de Latijnse op de aquarellen werden geschreven, dan is het in de tijd ook onmogelijk dat Clusius de Latijnse teksten opgemaakt en geschreven zou hebben. Clusius is in september 1565 bij Karel vSO aangekomen en Smetius was begin 1566 al zeker niet meer in Moerkerke (en misschien al niet meer sinds 15 november 1565, gezien zijn brief aan Clusius vanuit zijn woonplaats Sleidinghe werd geschreven).

Indien het zeer moeilijk is om te bepalen wie de teksten schreef, dan is het met de kunstenaar, die de aquarellen schilderde, wel enigszins anders. Er zijn verschillende aanwijzingen naar de schepper van deze collectie. Helena Wille bewees in haar artikel⁵³ dat het Jacob vanden Coornhuuse⁵⁴ was, bijgestaan door Jan en diens vader, Pauwel de Laval. De bewijsvoering betreffende vanden Coornhuuse is sterk en sluitend, die voor vader en zoon de Laval nogal zwak. In elk geval is het zo dat we uit de geschriften alleen kunnen opmaken dat er meerdere personen aan de collectie vissen en vogels hebben gewerkt. Het is alleen op bepaalde van deze aquarellen dat er ook initialen van verschillende personen voorkomen. Dit wordt ook bevestigd door een tekst van Adriaan Coenen, die in zijn *Visboock*⁵⁵ over Karel schreef: *Desen goeden heere was een groot beminder van seldsame dinghen van visschen ende vogelen. Hij hadde twee scilders die hem alle dagen seldsame vogelen ende visschen uutscilderde dese scilders hadde hij al binnen zijn hof.* De plantaquarellen, die kunnen aanvaard worden als deel uitmakend van de initiële collectie van Karel, zijn van een dusdanige eenheid, dat men kan zeggen dat ze door dezelfde schilder zijn gemaakt. Ook Lobelius schrijft in zijn boek alleen over Jacob van den Coornhuuse.

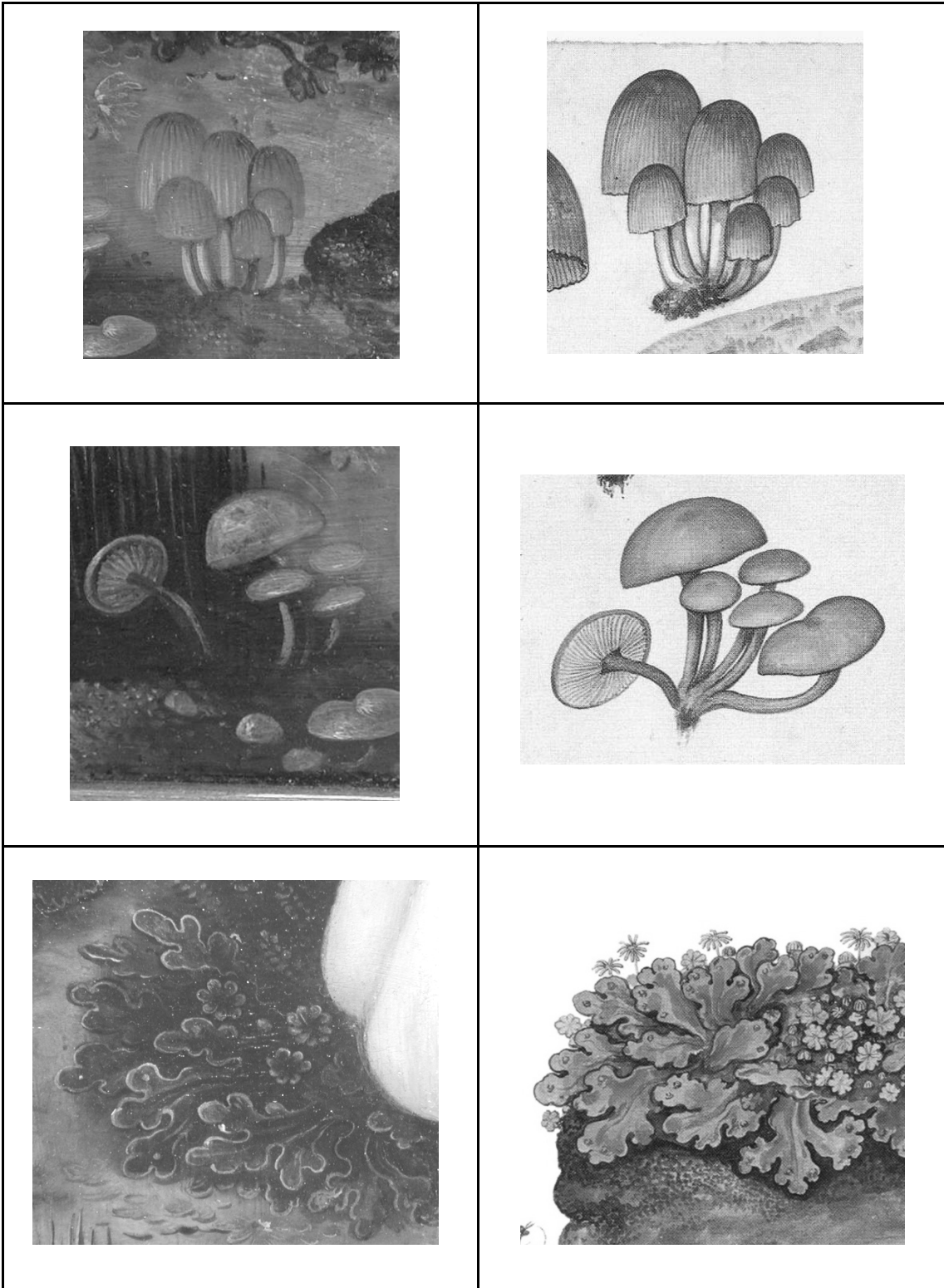
Luis Ramon-Laca denkt dat ook Peter van der Borcht een van de kunstenaars was, die aan de 'libri' meewerkte. Dit is weinig waarschijnlijk voor wat de collectie van Karel betreft; het zou echter kunnen zijn dat hij sommige latere tekeningen maakte, die hebben gediend voor sommige houtblokken voor Clusius' boeken⁵⁶. De bewijsvoering van Ramon-Laca klopt ook niet. Hij legt uit dat het onmogelijk lijkt dat Coornhuuse in 20 dagen van Mechelen naar Moerkerke zou teruggekeerd zijn, maar hij vergist zich bij de brieven. Zowel de brief van Clusius aan Crato van 25 november 1567 als die in opdracht van Karel aan Clusius van 14 december 1567 zijn vanuit Brugge en Moerkerke geschreven en op 14 december was Clusius al in Mechelen, wat bewijst dat het wel mogelijk was. Anderzijds ontvangt Clusius Karel's brief al op 18 december in Mechelen, 4 dagen na verzending⁵⁷. In zijn brief van 25 november schrijft hij ook dat hij binnen de 8 dagen naar Mechelen zal gaan⁵⁸. De kunstenaar, naar wie Clusius in zijn brief verwijst, zou dan ook in het Brugse moeten gezocht worden en het is dan ook hoogstwaarschijnlijk Jacob vanden Coornhuuse. In elk geval, Jacob vanden Coornhuuse stond zeer dicht bij de familie Sint Omaars. Aan hem werd ook gevraagd om de wapenborden te schilderen, die op Karel's begrafenis⁵⁹ gediend hebben. Het is ook weinig waarschijnlijk dat Karel op van der Borcht beroep zou gedaan hebben, gezien die toen in Mechelen woonde en er geen enkele aanwijzing bestaat, dat hij ook maar eens in Moerkerke zou geweest zijn. Dat van der Borcht kopieën van de aquarellen en van de tekeningen op houtblokken heeft getekend zou wel kunnen, maar dit heeft met de originele collectie niets te maken. Dat van der Borcht daar zeer goed in was vinden we in een latere brief van Clusius, waarin deze schrijft *j'ay encore quelques pourtraicts d'herbes que je feroye volontiers tirer sur planches de bois comme les autres par M. Peeter van der borcht*.⁶⁰ Van der Borcht was zeer goed in het overbrengen van tekeningen op houtblokken. Zo komen we tot de logische handelingen: Jacob vanden Coornhuuse aquarelleerde of tekende, de tekeningen werden later naar Peter van der Borcht gezonden, die ze op houtblokken kopiëerde en de blokken werden dan door een houtsnijder uitgesneden⁶¹.

Het doorslaggevende bewijs dat Jacob vanden Coornhuuse de aquarellen schilderde heb ik echter gevonden op het enige schilderij dat van hem gekend is en zich in Brugge in de collectie van het Groeningemuseum bevindt, namelijk het *Laatste Oordeel* uit 1578. Dit schilderij werd, samen met een ander, in 1575 door het bestuur van de Proosdij aan Jacob besteld voor de raadzaal van het landhuis van de Proosdij⁶². Op dit schilderij staan, zoals op zo vele uit die periode, planten als decor op het onderste deel van het schilderij geschilderd. Eén van de elementen is een groep paddenstoelen (*coprinus micaceus*). Dit element is een exacte kopie van paddestoelen die Jacob op het blad A.22-019 met Fungi in de *Libri picturati* zoveel jaren voordien had geschilderd (zie hieronder). Een tweede groep paddestoelen (zwavelkop) - niet een juiste kopie, maar even overtuigend - komt ook van hetzelfde blad. In 1578 schildert Jacob paddestoelen, die hij een tiental jaren voordien al geaquarelleerd had en waarvan hij waarschijnlijk nog schetsen had, op het schilderij. Als dit geen bewijs is ! Dat Jacob kopieën als voorbeeld gebruikte en niet de originele aquarellen zou men kunnen afleiden uit het feit dat de 'lichen' die hij onder de rechter geknielde persoon onderaan het schilderij schilderde het linker deel van de *lichen* op blad A26-079 benadert maar toch afwijkt van het origineel. Ook

Jacob's monogram (IC) staat op het schilderij onderaan rechts met ernaast een hagedis.

het "Laatste Oordeel" van de hand van Jacob vanden Coornhuyse uit 1578

Enkele details uit het "Laatste Oordeel" (links) en uit de collectie van Karel (rechts)

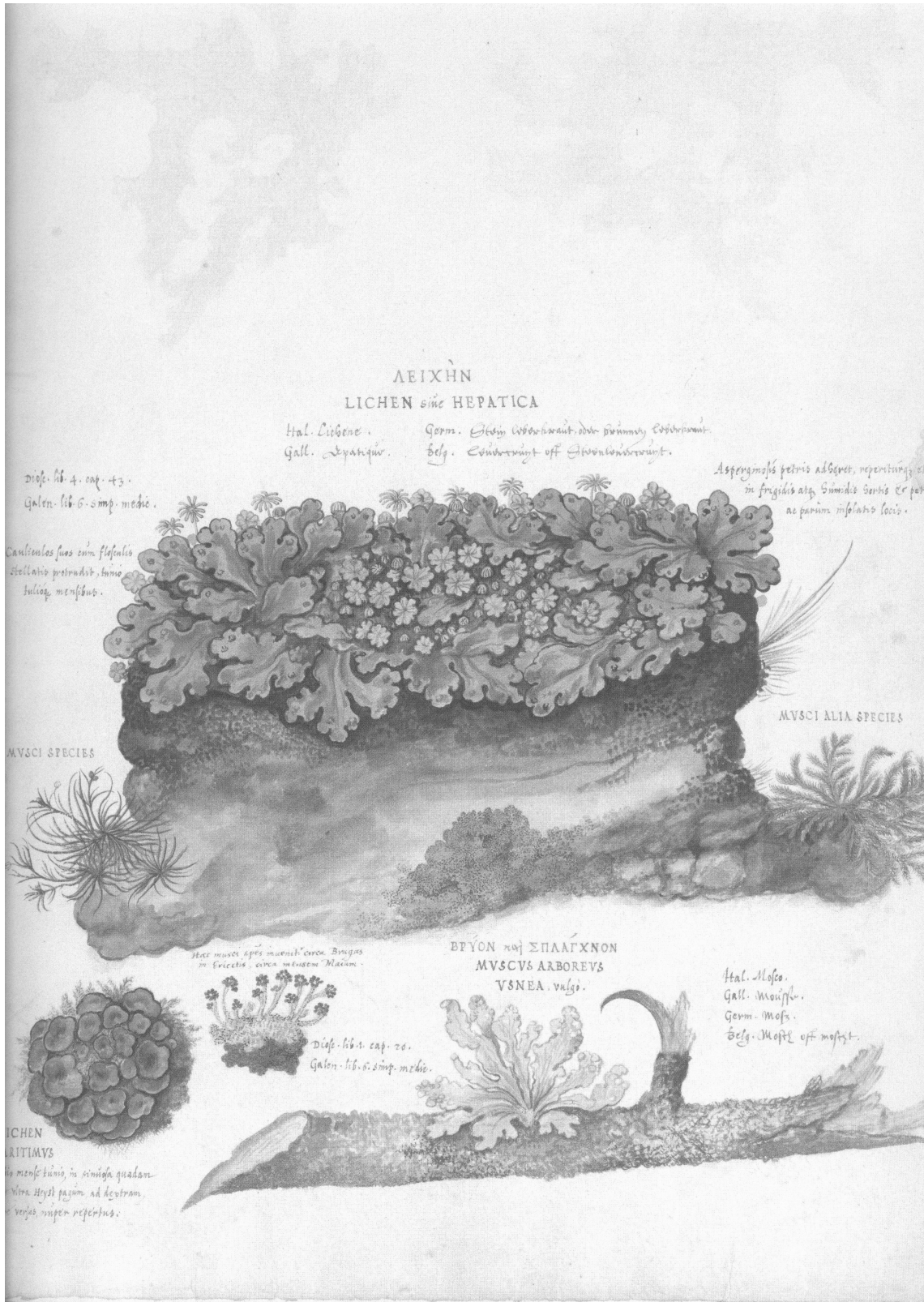

*Een gedeelte van het schilderij het "Laatste Oordeel",
waarop de planten duidelijk te zien zijn.*

A.22-019

A26.079

De aquarellen die ongetwijfeld als voorbeeld dienden.

We kunnen hier ook nog even wijzen op een ander gegeven uit het *Kruydtboeck* van Lobelius. Op blz. I/125, bij de *witte Affodille incarnaet*, schrijft hij: *Myn-Heere van Renoutre van goede ghedachtenisse heeftse hier voortijds wel gheobserueert ende naer tleuen doen contrefeyten door Jacques van Corenhuyse: die Mijn-Vrouwe Laurin huysurouwe van M. D. Tresorier generael van Vlaenderen oock een hubsch contrefeytsel heeft ghemaect met zeer vele andere vremde cruyden / met dies dat sy groote liefhebster is.* Ook Radegonde du Quesnoy, vrouwe van Wulpen, vrouw van Matthias Laurin, heer van Leeskens, Tresorier Generaal van Vlaanderen, die in het nabijgelegen kasteel van Leeskens woonde en ook in Antwerpen, was dus geïnteresseerd in kruiden, had een kruidentuin en had een aquarellencollectie laten maken door Jacob vanden Corenhuuse.

Wat is er na de dood van Karel met zijn collectie gebeurd?

Er zijn verschillende wegen die leiden van de aquarellencollectie naar de 'libri'. Een eerste weg is die langs de Universiteit van Leuven. Karel zou de collectie aan de Universiteit gelegateerd hebben⁶⁴. Daarvan vinden we in het testamentgedeelte in de staat van goederen niets terug. Volgens Claudia Swan zou Dierick Cluyt (Clutius)⁶⁵ de collectie op het einde van de 16de eeuw in zijn bezit hebben gehad⁶⁶ en gebruikte hij deze als 'winter garden' voor studenten aan de Universiteit van Leiden⁶⁷. Dat Clutius een collectie bezat is zeker, dat dit Karels' collectie was is onwaarschijnlijk. Reeds in 1581 schrijft Lobelius in zijn *Kruydtboeck: Cleyne wit Bilsen. Dit hebbe ik het voorleden jaer inden winckel vanden zeer goeden verstandigen ende gheleerden Apoteker M. Dierick Cluyt tot Delft inden Granaet-appel ghesien / ende daer naer heeft my de voorseyde Dierick het conterfeytsel door sijn eyghen handt ghemaect / ghelijck hy in alle dinghen / aerdich subtyl ende constich is.* Dit bewijst dat Cluyt zelf een collectie tekeningen aanlegde, die dan ook niet moet verward worden met die van Karel.

Een ander bewijs vinden we in de correspondentie van Anselmus de Boodt met Clusius. In zijn brief van 5 april 1602 uit Praag⁶⁸ aan Clusius in Leiden schrijft Anselmus de Boodt:

Geachte heer, toen ik enkele jaren geleden in Leiden was heb ik bij de weduwe van apotheker Clutius een herbarium met naar het leven getekende tekeningen gezien. Die stond me in die tijd zo aan dat ik die van de weduwe wou kopen. Daar de vraagprijs mij nogal hoog leek heb ik met haar geen prijs kunnen overeenkomen. Ik vraag mij af of deze nu nog te koop zou zijn? Indien dit het geval is zou ik u willen vragen of U zou kunnen nagaan welke de waarde er nu van is en welke figuren of bladen - of het voltallig werk - en nog bestaan. Als ik me niet vergis waren er toentertijd 1050 figuren of getekende bladen. Het zou spijtig zijn indien er een aantal figuren uit het werk verdwenen waren. ...

In de marge van de brief schrijft Clusius: *petit 450 fl. / Lorretus 300 aestimat*, wat betekent dat Clutius' weduwe in 1602 het herbarium nog in eigendom had, er 450 florijn voor vroeg en dat Lorretus de waarde ervan op 300 florijn schatte.

In de brief van Anselmus de Boodt aan Clusius van 10 december 1602, waarin hij Clusius dankt voor de zaden die deze hem samen met zijn antwoord heeft

gestuurd, komt hij ook terug op het onderwerp 'herbarium'. Hij schrijft: *Betreffende het herbarium heb ik verstaan dat de weduwe er 450 florijn voor wil, wat neerkomt op 20 stijvers (per blad). ... Toen ik enkele jaren geleden in Delft was, heeft de schilder Elias Crans, die deze bloemen schilderde, mij dezelfde willen schilderen voor niet meer dan zes stijvers per figuur.* Hij heeft dan ook geen interesse meer in het herbarium van Clutius.

Dit is ook een interessant gegeven in verband met de aquarellencollectie van Karel van St. Omaars. Gezien Karel van Arenberg de aquarellen van Karel van St. Omaars en 1595 had kunnen kopen en het herbarium van Clutius in 1602 nog altijd eigendom was van zijn weduwe, staat het vast dat het hier om twee verschillende collecties gaat.

Ondertussen weten we dat de collectie ergens wel als 'winter garden' heeft gediend, niet voor studenten te Leiden, maar wel voor de opleiding van Guido Laurinus in de botanica. Helena Wille toont aan dat Karel van Arenberg de collectie heeft kunnen verwerven. Luis Ramon-Laca en Florike Egmond volgen Helena Wille daarin.

Wat er ook van zij, hoe de collectie bij een van deze terecht is gekomen, is nog niet bewezen. Als we de staat van goederen mogen geloven, dan is de aquarellencollectie na Karel's dood eigendom gebleven van zijn weduwe Anna d'Oingnies. De boeken worden beschreven onder de rubriek *Au cabinet de mademoiselle tenant a la sallette*. Zoals we vroeger zagen⁶⁹, had ook zij een *Wunderkammer* en in deze kamer lagen de boeken. Als we de lijn doortrekken, dan lezen we in het begin van de staat van goederen, dat volgens het huwelijkscontract de goederen, die Anna toebehoorden haar eigendom bleven, alsook haar *cabinet*⁷⁰, wat betekent dat ook de aquarellencollectie haar toekwam. Wat zij later met de collectie gedaan heeft en wie ze heeft kunnen bemachtigen blijft totnogtoe een raadsel en een reden tot verder onderzoek. Zij is in september 1577 in Steenwerck (Noord-Frankrijk), toen nog Vlaanderen, overleden en werd er in de kerk begraven. Het is weinig waarschijnlijk dat de collectie nadien naar de Universiteit van Leuven is gegaan gezien het in deze periode met Leuven en de Universiteit slecht was gesteld. In 1578 woedde de pest in Leuven en in die periode was de Universiteit ook verlaten.

Het tweede deel van dit artikel volgt in een volgend nummer.

Referenties

- AB ORTA, G., 1567 *Aromatum et simplicium aliquot medicamentorum apud Indos nascentium historia*, Ed. trans. Clusius, Antwerpen, C. Plantijn, Pp 250.
- AUMULLER, A., 1983 *Erste Durchsicht und erster Plan einer wissenschaftlichen Auswertung der Libri picturati von Clusius in Krakau*. *Bürgerlandische Heimatblätter*, 45, 97-105.
- BAUHIN, C., 1623 *Pinax Theatri Botanica*, Bazel, Pp 568.
- BOCK, H., 1539 *New Kreutterbuch von unterscheidt, wÿrckung und namen der Kreutter, so in Teutschen landen wachsen*.

- Brasil-Holandês. Dutch Brazil. 1995 5 Vols., Rio de Janeiro, Editora Index. Vol I pp 222; Vol II pp 192; Vol. III pp 144; Vol. IV pp 185; vol. V pp 214.
- BRUNFELS, O., 1532 Herbarum vivae eicones ad naturae imitationem... Argentorati : apud Ioannem Schottu[m],
- CLUSIUS, C. (ESCLUSE, Charles de l'), 1576 Rariorum aliquot stirpium per Hispanias observatarum historia, Antwerpen, C. Plantijn, Pp 541.
- CLUSIUS, C. (ESCLUSE, Charles de l'), 1583 Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam, et vicinas quasdam provincias observatarum historia, Antwerpen, C. Plantijn, Pp 766.
- CLUSIUS, C. (ESCLUSE, Charles de l'), 1601 Rariorum plantarum historia, Antwerpen, Jan I Morenus, Pp 364.
- CLUSIUS, C. (ESCLUSE, Charles de l'), 1605, Exoticorum libri decem: quibus animalium, plantarum, aromatum, aliorumque peregrinorum fructuum historiæ describuntur Leiden, Ex Officine Plantiniana Raphelengii, Pp. 736.
- CORDUS, V., 1561 Annotationes in Pedacii Dioscoridis Anazarbei de medica materia, Ed. C. Gessner, Straatsburg, Pp 632.
- DALECHAMPS, J., 1586-1587 Historia generalis plantarum, Lyon, Guillaume Roville, Vol I, Pp 1107; Vol II, Pp 939.
- DE GROOTE, J., 2006 Jacob vanden Coornhuuse painting, Newsletter SHNH 86 : 17.
- DE GROOTE, J., 2010 Karel van Sint Omaars, Rond de Poldertorens, Jaargang LII, nr.2 – juni 2010, p. 41-82.
- DODOENS, R., 1554 CruydeBoeck, Antwerpen, J. vander Loe, Pp 878.
- DODOENS, R., 1557 Histoire des plantes, en laquelle est contenue la description entière des herbes (vertaald C. de l'Escluse), Antwerpen, J. Loë, Pp 648.
- DODOENS, R., 1563 CruydeBoeck, Antwerpen, J. vander Loe, Pp 774.
- DODOENS, R., 1566 Frumentorum, leguminum, palustris et aquatiliium herbarum, ac eorum, quae eo pertinent, historia, Antwerpen, C. Plantijn, Pp. 277.
- DODOENS, R., 1568 Florum, et coronariarum odoratarumque nonnularum herbarum historia, Antwerpen, C. Plantijn, Pp 308.
- DODOENS, R., 1574 Purgantium aliarumque eo facientium, tum et Radicum, Convolvulorum ac deleteriarum herbarum historiae, Antwerpen, C. Plantijn, Pp. 512.
- DODOENS, R., 1583 Stirpium historiae pemptades sex, Antwerpen, B & J Moretus, Pp. 926.
- EGMOND, F., 1997 Een bekende Scheveninger. Adriaen Coenen en zijn Visboeck van 1578. Scheveningen, Museum en Centrum voor Familiageschiedenis. Pp 173.
- FUCHS, L., 1543 New Kreüterbuch, Bazel, Michael Isingrin, Pp 896.
- GESSNER, C., 1561 Hortis Germaniae, in: zie CORDUS, V.
- GUICCIARDINI, L., 1567, Descrittione di Tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania Inferiore. Willem Silverius, Antwerpen.
- 1567, Description de tovtz les Pays-Bas autrement appelez la Germanie inferievre ov Basse Allemagne par Messire Loys Gvicciardin gentil-homme florentin, Willem Silverius, Antwerpen.
- HOUTTUYN, J. 1773-1778 Handleiding tot de plant- en kruidkunde, II, 7: 64 en 639-940.

- HUNGER, F.W.T., 1927- 1943 Charles de l'Escluse (Carolus Clusius) Nederlandsch Kruidkundige, 1526-1609. Vol. 1, Den Haag, Martinus Nijhoff. Pp 446, Vol 2, Pp
- JUNIUS, H. (Adriaan de Jonghe), 1564, PHALLI, Ex fungorum genere in HOLLANDIÆ sabuletis passim crescentis descriptio, & ad vivum expressa pictura, Herman Schinckel te Delft.
- KONING, J. de, UFFELEN, G. van, ZEMANEK, A. & ZEMANEK, B., Editors, 2008 Drawn after Nature, The complete botanical watercolours of the 16th-century Libri picturati. KNNV Publishing, Zeist, Pp. 368.
- KÜNKELE, S. und LORENZ R., 1990 Die Orchideen in dem Bilderwerk des Carolus Clusius (Libri picturati A. 16-31) Mitt.Bl.Arbeitskr.Heim.Orch.Baden-Württemberg, 22: 541-691.
- LEIDEN, UB, 2005, Scaliger insituut , Clusius- project <http://www.library.leiden.edu/faculty/scaliger-institute/projects/clusius-project.html>
- LOBELIUS (OBEL, Matthias de l'), 1576 Plantarum seu stirpium historia, Antwerpen, C. Plantijn, Pp 1123.
- LOBELIUS (OBEL, Matthias de l'), 1581 Kruidtboeck, Antwerpen, C. Plantijn, Pp 1395.
- LOUIS, A., Mathieu de l'Obel, 1538-1616. Episode de l'Histoire de la Botanique, Gent-Leuven, 1980, Pp 544.
- MARCHANTIUS, J., 1596, Flandria commentariorum lib. IIII. descripta. Antverpiae, ex officina Plantiniana, apud viduam & Ioannem Moretum, in-8, Pp [16],422 [2].
- MATTHIOLI, P., 1554 Commentarii in libros sex Pedacii Dioscoridis Anazarbei de medica materia, Venetiæ, Vincentius Valgrisius, Pp 758.
- MATTHIOLI, P., 1572 Commentaires de M Pierre André Matthiole medecin senois sur les six livres de Ped. Dioscoride, Trans. J. de Moulins, Lyon, Guillaume Roville, Pp 982.
- MEEUWIS, R. & ORLENT, H., De Gemma-orchideeën bij Lobelius en tijdgenoten, Liparis, Jaargang 8 – extra nummer – oktober 2002, Pp 85.
- MONARDES, N., 1574 De simplicibus medicamentis ex Occidentali India delatis, quorum in medicina usus est Ed. et trans. Clusius, Antwerpen, C. Plantijn, 88 Pp.
- NAVE, F. de,coör., 1993 De Botanica in de Zuidelijke Nederlanden (einde 15de eeuw – ca. 1650), Antwerpen 93, Museum Plantin-Moretus, Snoeck-Ducaju & zoon. Pp 150.
- PENA, P., & LOBELIUS (OBEL, Matthias de l'), 1570 Stirpium Adversaria Nova : perfacilis Vestigatio, luculentaqne [recte: luculentaque] accessio ad Priscorum, praesertim Dioscoridis & Recentiorum, Materiam Medicam ; Quibus Propediem Accedet Altera Pars ...Londini, 1570 [i.e. 1571]. - Titelbl. (illustr.), [12], Pp 455.
- PIETRZYK, Z., 2005 Book collections from the former Preussische Staatsbibliothek in the Jagiellonian Libraly, Polish libraries today, National library Warsaw, 81-87.
- RAMÓN-LACA, L. 2001 Charles de l'Escluse and Libri Picturati A. 16-30. Archives of natural history 28: 195-243.
- RONDELET, G., 1554 Libri de Piscibus Marinis, in quibus verae Piscium effigies expressae sunt, Lyon, Matthias Bonhomme, Pp. 621.
- RUEL, J., 1550 Pedanii Dioscorodis Anazarbei De medicinali material libri sex, Ioanne Ruellio Suessionensi interprete, Lyon, B. Arnolet, Pp 806.

- SANDERUS, A. (SANDERS, A.), 1624 De scriptoribus Flandriae libri tres, Antwerpen, G. a Tongris, Pp 160, [8].
- SWAN, C., 1998 The Clutius botanical watercolors. Plants and flowers of the Renaissance. New York, Harry N. Abrams. Pp 143.
- SWAN, C., 2000 TV-interview in Secret of the winter garden, BBC-programma over de Renaissance (www.open2.net/historyandthearts/arts/wintergarden_synopsis.html)
- THEVET, A., 1558, Les singularitez de la France antarctique, autrement nommée Amerique, Paris, Héritiers de Maurice de la Porte, Pp 346.
- VAN LANDUYT, W., HOSTE, I., VANHECKE, L., VAN DEN BREMT, P., VERCRUYSSSE, W. & DE BEER, D., 2006, Atlas van de Flora van Vlaanderen en het Brussels Gewest, INBO, Nationale Plantentuin van België, Fol.Wer, Pp 1008.
- WEGENER, H., 1936 Das grosse Bilderwerk des Carolus Clusius in der Preussischen Staatsbibliothek. Forschungen und Fortschritte 12: 374-376.
- WEGENER, H., 1938 Die wichtigsten Natur-Wissenschaftlichen Bilderhandschriften nach 1500 in der Preussischen Staatsbibliothek. Zentralblätter für Bibliothekswesen 55, 3: 109-120.
- WHITEHEAD, P.J.P., 1983 The treasures at Grüssau, New Scientist 94: 226-231.
- WHITEHEAD, P.J.P., VLIET, G. van, and STEARN, W.T., 1989 The Clusius and other natural history pictures in the Jagiellon Library, Kraków. Archives of natural history 16:15-32.
- WILLE, H., 1997 The albums of Karel van Sint Omaars (1533-1569) (Libri Picturati A 16-31, in the Jagiellon library in Krakow). Archives of natural history 24: 423-437.
- WILLE, H., 1997 De Brugse Centuriae plantarum rariorum in Krakau teruggevonden. De botanische belangstelling van Karel van Sint Omaars in Moerkerke tijdens de 16de eeuw, Uitgelezen bloemen, tentoonstellings-catalogus Brugge, Openbare bibliotheek de Biekorf, 15 nov 1997 – 10 jan 1998: 19-34.
- ZEMANEK, A. en KONING, J. de, 1998 Plant illustration in the Libri Picturati (A.18-30) (Jagiellon Library, Cracow, Poland) and new currents in Renaissance Botany. Polish Botanical Studies, Guidebook Series 20: 161-193
- ZEMANEK A., UBRIZSY SAVOIA A. & ZEMANEK B., 2007 The beginnings of ecological thought in the Renaissance: an account based on the Libri picturati A. 18–30 collection of water-colours. Archives of natural history 34:87–108.

Voetnoten

- ¹ J MARCHANTIUS, *Flandria commentariorum lib. IIII. descripta*. Antverpiae, ex officina Plantiniana, apud viduam & Ioannem Moretum, 1596, in-8.
- ² Marchantius schrijft over Karel: *Quidquid rariorum piscium mare, fluvii, lacus: quidquid notabilium avium aër, silvae, stagna: quidquid herbarum: quidquid etiam lapidum usu aut raritate insignium tellus Flandriam producit ... omnia luculente nobis expressisset, nisi ... praematuro exitu, huic patriae funestissimo desiderio, exitioque praevertisset, Carolus a Mourbeka Drenoutrius, emissarios investigationi, omnigenas herbas usui, peritum pictorem memoriae et oblectamento impense nutrebat, in suo ad flumen Liviam Moerkercano: legatisque Lovaniensi medicorum collegio simplicium perspectorum, florisissimeque effictorum quatuor voluminibus, et Gesneri de Lapidibus, seque bona illius opera usum, scribendis commendatione celebris documentum statuit, quam pronus esset doctorum studiis adjuvendis, quam appositus Flandriae illustrandae*. (p. 27-28). Dit werd mij gemeld door Paul Van den Bremt.
- ³ Zie 'Sint-Omaers' in www.tzwin.be
- ⁴ L GUICCIARDINI, *Descriptione di tutti i Paesi Bassi*, Antwerpen, G Silvius, 1567; *Description de tovtz les Pays-Bas autrement appelez la Germanie inferievre ov Basse Allemagne par Messire Loys Gvicciardin gentil-homme florentin*, Re-imprimé à Campen chez Arnoud Benier, pour Henry Laurents Libraire demeurant à Amsterdam sur l'eau 1641.
- ⁵ LOBELIUS, *Kruydtboeck*, 1581, I/968
- ⁶ In de staat van goederen van Karel van Sint Omaers staat er: *A M^e franchois rapaert docteur en medecine pour ses gaiges voyaiges visitations faites audict S^r defunct suyuant son billet la somme de xxvij lb vj s t*.
- ⁷ Leiden, UB, VUL 101, Franciscus Rapardus, CLUY273-001 (zie Bijlage V.)
- ⁸ Een andere belangrijke aquarellencollectie uit dezelfde periode (1570-1590) is die van Ulisse Aldrovandi (1522-1605), Biblioteca Universitaria de Bologna. Die is wel veel minder natuurgetrouw. Zie: www.filosofia.unibo.it/aldrovandi/pinakesweb/UlisseAldrovandi_tavoleacquerellate4.asp?objtypeid=all&macrofamilyid=10&comptypeid=102&language=it
- ⁹ RAB, Familiearchief, 367, transcriptie Jacques De Grootte 03 2002
- ¹⁰ Marchantius vermeldt in zijn *Flandria commentariorum lib. IIII. Descripta* 4 volumes (... *quatuor voluminibus*). In zijn *De scriptoribus Flandriae (1624)* vermeldt ook Sanderus 4 boeken (... *quatuor volumina elegantissime depicta*).
- ¹¹ H WILLE, The albums of Karel van Sint Omaers (1533-1569) (Libri picturati A. 16-31, in the Jagiellon Library in Krakow), *Archives of Natural History*, 1997, 24 (3), 423-437; H WILLE, De botanische belangstelling van Karel van Sint Omaers in Moerkerke tijdens de 16de eeuw: De Brugse Centuriae plantarum rariorum in Krakau teruggevonden, in *Tentoonstellingscatalogus 'Uitgelezen bloemen'*, Brugge, De Biekorf, 15 nov 1997 – 10 jan 1998; L RAMON-LACA, Charles de l'Ecluse and the Libri picturati A. 16-30, *Archives of Natural History*, 2001, 28 (2), 195-243; F EGMOND, The Clusius / Saint Omer collection. The origins of the 16th-century botanical and zoological watercolours in Libri Picturati A. 16-30 (onuitgegeven). F EGMOND, Clusius, Cluyt, Saint Omer, The origins of the sixteenth century botanical and zoological watercolours in Libri picturati A. 16-30, *Nuncius spogli - analytical entries*, A. 20, vol. 1 (2005), p. 11-67.
- ¹² De 'libri picturati' te Krakau bestaan uit veel meer nummers, maar de andere delen zijn van latere datum, waaronder bvb. de A.32-37 over Braziliaanse natuurkunde, die worden gekoppeld aan Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604-1679). Van deze 'libri' is er een facsimile uitgave onder de naam *Brasil-Holandés. Theatrum rerum naturalium Brasiliae: icones animalium & Icones veetabilium* [digestus a Christiano Mentzelio]. – Rio de Janeiro: Ed. Index, 1995, 239 p., ISBN: 85-7083-047-5.
De 16 boeken (13 met planten en 3 met dieren) komen overeen met de *XVI Tomi tam Animalium, quam Plantarum ex Bibliotheca Cancellarii Weinmanni* uit de handgeschreven catalogus van de Preussischer Staatsbibliothek (in 1668 samengesteld door de eerste bibliothecaris Johann Rawe)
- ¹³ Zie bvb. A.31-09, waar de crocus van dezelfde hand is als die op A.30-67.

-
- ¹⁴ Guido was de broer van Marcus Laurinus, heer van Watervliet. Hij verbleef regelmatig bij Karel op het kasteel te Moerkerke.
- ¹⁵ Hunger, *Charles de l'Escluse*, 1927, I/408. Zie Bijlage II. Als we even stilstaan bij de datum en de plaats van waaruit de brief werd verzonden, namelijk 25 november 1564 vanuit Moerkerke, dan zouden we kunnen concluderen dat Guido Laurinus toen op het kasteel van Moerkerke verbleef en dat Karel al uit den Haag was teruggekomen, waar hij een half jaar had verbleven voor een proces, dat echter maar op 22 december 1464 werd beëindigd.
- ¹⁶ Ik wil hier Jan Lavaert bedanken voor zijn hulp bij het vertalen van de Latijnse teksten.
- ¹⁷ Er moet in deze context ook gewezen worden op het feit dat de enige data op bepaalde bladen van de aquarellencollectie 1564 (3x planten) en 1565 (1 x hond) zijn.
- ¹⁸ Florike Egmond beweert in haar artikel: *Although we know that Clusius knew of Saint Omer before Clusius' departure for Spain – since Clusius sent seeds from Spain to his friend Guy Laurin in Bruges with the instruction to pass them on to Saint Omer for safe keeping (in November 1564) – we have no evidence that Saint Omer had started collecting watercolours before he met Clusius*. Had ze de brief maar verder gelezen ! Uit de brief kan men ook opmaken dat Guido Laurinus bij Karel verbleef en niet in Brugge.
- ¹⁹ Op vele geannoteerde bladen wordt er in eerste instantie naar Dioscorides gerefereerd.
- ²⁰ Het feit dat ze de bladeren ordenen volgens Dioscorides interpreteert Florike Egmond als een bewijs dat er nog geen grote collectie bestond en zeker geen boek. De collectie is nooit een boek geweest en heeft alleen bestaan uit losse bladeren, die pas in de 17de eeuw in boeken werden gebracht.
- ²¹ Aan de hand van de brieven, die naar Clusius werden gestuurd door zijn correspondenten in de periode dat hij bij Karel verbleef (Leiden, UB, VUL 101), kunnen we zijn bewegingen reconstrueren. Wanneer hij uit Spanje naar de Nederlanden terugkeert in 1565 verblijft hij een tijdje in Antwerpen. In september komt hij bij Karel wonen. Karel woont op het kasteel in Moerkerke en in zijn stadspaleis in Brugge. Hij verblijft in de zomer in Moerkerke en in de winterperiode meestal in Brugge. In december 1565 is Clusius in Antwerpen. In januari 1566 is hij al terug in Brugge. In april gaat hij weer naar Antwerpen en vanaf mei vinden we hem terug in Moerkerke, waar hij in de zomer blijft. Na de zomer is hij tot in maart 1567 in Brugge. Het zou kunnen dat Karel in augustus naar Brugge verhuisd is omdat de beeldenstorm over het Vrije raasde. In elk geval zijn ze in april 1567 in Moerkerke terug, maar ondertussen is Clusius in maart naar Mechelen geweest. Op het einde van de zomer gaat Clusius weer naar Antwerpen en in september naar Mechelen (bij Dodoens?). In november is hij dan nog een korte periode terug in Brugge en in Moerkerke. Hij verlaat Karel dan definitief en verhuist naar Mechelen. Op 14 december stuurt Karel hem een brief uit Moerkerke naar Dodoens, waar hij eerst verblijft om dan in te trekken bij de heer van Brancion, waar hij ook enkele jaren zal verblijven.
- ²² Karel had niet alleen een tuin in Moerkerke, ook in zijn stadswoning in Brugge was er een tuin. In Lobelius' *Kruydtboeck*, 1581, I/51 lezen we bij de beschrijving van Turks Koren (Maïs): *Dit groot Turcks-koren wordt in Nederlandt min ghevonden / Nochtans heeft ouerlanck gegroeyt in Brugghe in thuyt van Praet aen de Coninck brugghe omtrent t'Jaer M.D.lxvij. met halmen twee mans lengden hooghe /*. Het huis van Praet was de woning van Karel van Sint Omaars.
- ²³ Bij een groot aantal geannoteerde bladen staat er dat de plant bij ons in de tuin groeit. We kunnen ervan uitgaan dat de meeste van deze planten in Karels tuin aanwezig waren. Een goed voorbeeld daarvan vinden we in de *Rariorum plantarum historia* van Clusius, waarin hij op pagina 192 de *Moly minus* beschrijft. Er staat o.a. *Huic valde simili est Moly illud, quod Moerkercae Flandrorum in cultissimo suo horto alebat Ill^{us} Heros Carolus à Divo Audomaro, Dominus de Dranoutre Moerkerken, &c*. In Karel's collectie vinden we de A30.005 met de tekst: *MOLY Plinij, Dodoneo. / Proximè ad LILIAGINEM Cordi accedens. / Seritur ab rei herbarie studiosis / in hortis. / Floret mense Iulio*.
- ²⁴ Een voorbeeld van deze werkwijze is de lijst met plantennamen van de zaden die Jacques Plateau uit Doornik in het laatste jaar toegestuurd had gekregen. De lijst verstuurde hij per brief naar Clusius in 1585. De lijst bevat meer dan 100 namen. Leiden, UB, VUL 101 / Plateau, 14/12/1585.

- ²⁵ Het gaat hier natuurlijk om Middelburg in Vlaanderen, nabij Moerkerke, en niet om Middelburg op Walcheren, zoals sommigen dachten. De plant, die op de weg van Moerkerke naar Middelburg werd gevonden, is de *Valeriana silvestris, aut pratensis minor* (A.19. 26). Deze plant groeit in bossen. Op de kaart van Pourbus van 1561-71 zien we dat de weg Moerkerke-Middelburg grotendeels door een (nu verdwenen) bos liep.
- ²⁶ Een mooi voorbeeld daarvan wordt beschreven in de *Rariorum plantarum historia* waar we zien dat Karel ook met Clusius samen op stap ging. Clusius schrijft op pagina 198 *ASPHODELVM porro illum flavo flore palustrem, cujus Dodonaeus & Lobelius in suis scriptis meminerunt, vel potius Pseudo-asphodelum (...) Xyphij folijs aut tenuifoliae Iridis, aliquando eruebam in palustribus illis ericetis Maldeghemo vicinis secundo à Brugarum urbo Flandriae celeberrimi, miliari, Maio mense cum Ill. Viro Carolo à Divo Audomaro, Dn. de Dranoutre, Moerkercke, &c. curru vectus relaxandi animi gratià, ...* Op pagina 314 schrijft hij in verband met een *Gentiana*: *..., humentibus ericetis secundo ab urbe Brugensi miliari, inter Maldeghemum & Malam, frequentissima, ubi eam (niveo etiam flore variantem aliquando conspexi) cum Pseudoasphodelo luteo, folio Xiphij, Roréque Solis duorum generum eruere memini.* Op pagina ccv vinden we een ander interessant gegeven. Clusius legt bij de eigenschappen van de *Aquilina degener* uit dat hij van de arts François Rapaert uit Brugge de beschrijving van een remedie gekregen heeft: *Ceterum quae de Aquilinae facultatibus ante triginta annos accipiebam à Doctissimo viro Francisco Rapardo, urbis Brugensis in Flandrià primario Medico (tametsi ut medicinam facerem, nunquam in animum induxissem meum) libet hic scribere: nimirum Aquilinae vulgaris semen tenuissimè contufum, & ex vino propinatum, mulieribus in partus difficultate cum optimo successu exhiberi: si prior tamen haustus minus fuerit efficax, alium similem propinandum esse.* Goed om weten is hier dat François Rapaert de arts van Karel van Sint Omaars was en dat Clusius hem bij Karel heeft leren kennen. In Karels staat van goederen staat: *A M^e franchois rapaert docteur en medecine pour ses gaiges voyaiges visitations faictes audict S^r deffunct suyuant son billet la somme de xxvij lb vj s t.* De afbeelding van de plant in Clusius' boek is ook een copie van de *Aquilegia* op A25.029.
- ²⁷ Deze concentratie aan namen uit Brugge en het Vrije zijn een bijkomend bewijs van het ontstaan van de collectie hier in onze streek. Op een blad komt de naam Scheveningen voor *A.27-98 Nascitur in Hollandiae littoribus prope oppidum Sceueninghe / folio crassisimo..* Florike Egmond heeft de connectie tussen Karel van Sint Omaars en Adriaen Coenen uit Scheveningen aangetoond. F EGMOND, *Adriaen Coenen en zijn Visboeck van 1578*, Centrum voor Familiegesciedenis van Scheveningen, 1997. Karel verbleef in 1564 een half jaar in Den Haag voor een proces betreffende aanwassen aan de polders van Scobbe en Evenrocken langs de Maas waarvan hij eigenaar was.
- ²⁸ Hetzelfde scenario zal zich later ook voordoen wanneer Clusius van bij Karel naar Mechelen bij de heer van Brancion verhuist. Ook daar zien we dat hij als secretaris fungeert. Zo zien we bvb. dat Aldrovandi zijn brieven met vragen naar zaden niet rechtstreeks aan Brancion richt, maar wel naar Clusius bij Brancion (zie de brieven 1, 2 en 3 van Aldrovandi aan Clusius in de UB Leiden).
- ²⁹ L Ramon-Laca, Charles de l'Ecluse and Libri picturati A. 16-30, *Archives of natural history* 28, 207-209.
- Het papier wordt in Brugge in dezelfde periode ook gebruikt door Goltzius. W LE LOUP, *Hubertus Goltzius en Brugge 1583-1983*. Tentoonstellingscatalogus Gruuthusemuseum, 1983-1984, 166; C.M. BRIQUET, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques de papier*, Parijs, 1907, 4 dln.,. Het verband Karel van Sint Omaars - Marcus Laurinus - Hubertus Goltzius is hier evident.
- Het meest voorkomende papier is dat van het type A, 44.5cm x 31.75 cm "reale" formaat, Fabriano, 1554, (Briquet 1923: 362; nr. 6299; Labarre, 1953: nr. 1230) of, naar alle waarschijnlijkheid, 46 cm x 70 cm "imperiale" formaat, Brussel (Briquet 1923: 362; nr. 6300); in twee gedeeld. Dit zou de uitleg kunnen zijn waarom niet op alle bladen van dit type een watermerk te vinden is.
- ³⁰ We moeten ons hier toch de vraag stellen waarom er bij deze tekeningen geen annotaties staan. Als Clusius de 'professionele hand', zoals Florike Egmond hem hier noemt, zou zijn, waarom heeft hij dan de tekeningen, bestemd voor zijn Spaanse flora, niet geannoteerd? En was hij toen al zo 'professioneel'? Tot hij bij Karel terecht kwam had hij alleen de Franse

---

vertaling verzorgd van het *CruydeBoeck* van Dodoens. Daarvoor moest hij vooral een goede taalkennis hebben. Het is maar nadat hij Karel verlaat, dat hij bekender wordt, en nog! Van bij Karel gaat hij naar Mechelen, logeert een tijd bij Dodoens en komt dan bij Brancion terecht. In 1473 verhuist Clusius naar Wenen, waar hij verschillende maanden moet wachten voor hij aan het hof van Maximiliaan II mag verschijnen en hij aangenomen wordt als beheerder van de tuinen, wat zeker niet wijst op gekendheid als 'professioneel'.

³¹ Het blad A.23/32 heeft als voorbeeld gediend voor het vervaardigen van het houtblok van deze aardappel, die werd gebruikt en bij het drukken van de Spaanse Flora (1576) van Clusius en bij het drukken van het *Kruydtboeck* (1581) van Lobelius.

³² Dodoens beschrijft de tulp wel in zijn *Florum, et coronariorum odoratarumque nonnullarum herbarum historia* in 1568, maar in de lijst van liefhebbers uit de Zuidelijke Nederlanden, die al tulpen in hun tuin hadden, in het *Kruydtboeck* van Lobelius uit 1581, staat Karel er niet bij. In zijn *Historia generalis plantarum II*, 1529 uit 1586 beschrijft Jacques Dalechamps ook de tulp met o.a. vermeldingen naar België, waarbij hij schrijft dat het hier is dat de plant eerst Tulipa werd genoemd. Toch moet erop gewezen worden dat het blad A.30, 56 er één is van het type A, wat dan wel eens de oudste voorstelling van een tulp in kleur in West-Europa zou kunnen zijn.

³³ Florike Egmond schrijft: *Secondly, the inscriptions in capitals present the names of the plants in five or six European languages*, wat verkeerd is.

³⁴ Karel is de eerste die de naam van de plant laat volgen door de naam van de naamgever en niet Clusius, zoals wel eens wordt beweerd.

³⁵ Caspar Bauhin, *Pinax theatri botanici Caspari Bauhini, ... sive Index Theophrasti Dioscoridis Plinii et botanicorum qui a seculo scripserunt opera...*, Basel, 1623.

³⁶ De Nederlanden werden toen in het Latijn Belgium of Belgica genoemd.

³⁷ Het feit dat de Vlaamse benaming wordt aangegeven, wanneer deze verschilt van de algemene Zuid-nederlandse benaming, wijst erop dat de collectie door een Vlaming werd samengesteld. Alhoewel zijn moedertaal Frans was, sprak Karel ook Vlaams. Clusius daarentegen kwam uit Artois in het Franstalige deel der Nederlanden.

³⁸ Dat het hier wel duidelijk om het *Cruydeboeck* van 1563 gaat en niet om de eerste editie van 1554 of om de vertaling 'Histoire des plantes' uit 1557 stel ik vast doordat er in een aantal teksten, waar Dodoens wordt vermeld, het over planten gaat, die noch in de eerste editie, noch in de vertaling voorkomen.

³⁹ C Gessner, *Valerii Cordi Simesusii annotationes ...*, De hortis Germaniae, 1561; L Fuchs, *De historia stirpium commentarii insignes / Leonardo Fuchsio medico, ...*, 1558; P A Matthioli, *Commentarii, in libros sex Pedacii Dioscoridis Anazarbei, de medica materia, Adiectis quam plurimis pantarum & animalium imaginibus, eodem authore*, 1554; J Ruel, *Pedanii Dioscoridis Anazarbei, de Medicinali materia, libri sex*, Joanne Ruellio Suessionensi interprete, 1550.

⁴⁰ Universitaire Bibliotheek Leiden, Clusius' correspondentie, VUL 101, brief van Mathias Laurinus aan Clusius in Mechelen, 2 juli 1570.

Mathias schrijft: "Jaiy recheu vos dernieres lettres et me desplaist que je ne scaij rataindre les livres desquelles font vos lettres mention qui doibvent estre de la bibliotheque de feu le Sr. de Dranoultre non obstant toutes les recherches que jen aij fait et certes il me souvient bien avoit veu opera Plinii in parva forma: ensemble le second thome des vieulx medecins, mais personne ne me peult donner certitude ou ils peuvent estre devenus. J'en ai fait aultrefois diceulx livres parler a Franciscus qui dit les avoir veu, non scachant aultre ou ils peuvent estre devenus'. Florike Egmond schrijft dat het boeken waren van Clusius, die nog in Karels bibliotheek lagen, wat erop wijst dat ze problemen heeft met het lezen van oude Franse teksten. Franciscus, die in de brief wordt vernoemd, is waarschijnlijk Fransisc Tassin, één van de vroegere pages van Karel van Sint Omaars.

⁴¹ vanden Heede schrijft: touchant a vre. testament de monsr. de dranoutre duquel toucheez, jay parle a mr charles de schildre luy remonstrant le temp es desia passe et que le testaments deburoit estre satisfaitz lequel me repondit que monsr. de morbecque veult soustenier que les debtes doibuent estre payes deuant les donations. UB Leiden, Clusiuscorrespondentie, VUL 101.

---

⁴² Jan van Halewyn schrijft. Monsr. de lescluse. Jay par le sr. de vroijlandt receu vostre lettre accompaignee des trois livres de feu de bonne memoire monsr. de dranoultre avecq la promesse dassistance des bulbes. UB Leiden, Clusiuscorrespondentie, VUL 101.

⁴³ In haar bepaling van de streek van herkomst lokaliseert Florike Egmond de collectie wel in onze streek maar nergens wordt Vlaanderen vermeld, alsof ze bang is te moeten toegeven dat de collectie een Vlaamse collectie is. Ook slaat ze alles door elkaar. Zo gaat ze Leuven, Antwerpen en Vilvoorde, drie steden die toen in Brabant lagen, in Vlaanderen plaatsen, wat wijst op weinig kennis van de Zuidelijke Nederlanden.

⁴⁴ Helena Wille, *De botanische belangstelling van Karel van Sint Omaars in Moerkerke tijdens de 16de eeuw*, in: Tentoonstellingscatalogus Openbare Bibliotheek De Biekorf Brugge, *Uitgelezen Bloemen*, 15 nov 1997-10 jan 1998. Clusius en Karel van Arenberg kenden elkaar zeer goed. Enkele maanden voor Clusius' dood vroeg Karel van Arenberg hem nog of hij niet naar Edingen wou komen om er Karel's tuin te beheren. Het is dan ook uitgesloten dat Clutius dezelfde collectie op hetzelfde ogenblik zou bezeten hebben, zoals Claudia Swan beweert.

⁴⁵ In *Drawn after Nature, The making of the Libri Picturati A16-30, The respective roles of Clusius and Saint Omer, Saint Omer as collector*, neemt Florike Egmond de stelling in dat de aquarellencollectie van KvSO een gezamenlijke onderneming was (*incidentally showing that the making of the Libri picturati was in some ways a collective project in which friends were involved as well.*), waarbij Karel werd geholpen door vrienden en waarin Clusius een belangrijke rol heeft gespeeld. Ik daarentegen denk dat de aquarellencollectie, en niet de Libri picturati zoals Florike Egmond schrijft, (Er is wel duidelijk een onderscheid te maken tussen de aquarellencollectie en de Libri. De aquarellencollectie van KvSO is het belangrijkste deel van de Libri A16-31, dat later werd aangevuld. Er moet hier ook nog eens gezegd worden dat het wel gaat om de Libri picturati A16-31 en niet om A16-30, daar A31 wel integraal deel uitmaakt van het geheel, al zijn de bladen ervan voor het overgrote deel kopieën van planten uit A18-30.) het project is van Karel van St. Omaars die voor de realisatie ervan mensen in dienst nam, waaronder evt. Clusius.

In haar betoog schrijft Egmond ook een deel over een passage over KvSO in Clusius' *Exoticorum libri decem* blz 171, waarin staat: *Cinnamoni vero duos ramulos in Belgio vidi: alterum apud Generosum Dominum Carolum à D. Audomarum, pia memoria, virum non modo rei herbarie peritissimum, et qui plantas ipsas, aves, quadrupesque insigni artificio vivisque coloribus exprimi curabat, sed omnium etiam natura miraculorum studiosissimum.* Wat ze niet opmerkt is dat de voorstelling van het takje Cinnamon in het boek de kopie is van het voorgestelde takje in de aquarellencollectie op het blad A23.024 met de vermelding *Cinamomum verum cum suo ligno*. Het is ook merkwaardig dat Clusius in deze passage alludeert op de aquarellencollectie maar geenszins vermeldt dat hij er eventueel zou aan meegewerkt hebben.

Verder schrijft ze dat ik beweer dat de aquarellencollectie in de winter van 1564 al volledig zou afgewerkt zijn. Wat ik wel zeg is dat een deel van de aquarellen op dat ogenblik reeds bestond en dat Karel van Sint Omaars samen met Guido Laurinus deze aan het ordenen was naar Dioscorides.

⁴⁶ Sommigen beweren dat Clusius, gedurende de periode dat hij in het Brugse verbleef, bij de gebroeders Marcus en Guido Laurinus verbleef. Daar is geen enkel bewijs voor. Daarentegen worden de brieven, die in deze periode naar Clusius worden gestuurd, geadresseerd aan Clusius bij de heer van Dranouter (Karel van Sint Omaars) te Brugge of te Moerkerke (zie bijlage VII). In verschillende van deze brieven vragen de zenders ervan aan Clusius om de heer van Dranouter van hunnentwege te groeten. In Smetius' brief aan Clusius lezen we duidelijk: *Vale, ac generosissimo viro, Domino de Dranoultre, communi nostro patrono, me ex animo quaeso commenda.* Geen enkele maal worden de gebroeders Laurinus in deze context ook maar één keer vernoemd. Ook Guido Laurinus verbleef regelmatig bij Karel.

⁴⁷ Hier krijgen we al een uitleg over de verschillende handschriften op de bladen.

⁴⁸ HUNGER, *Charles de l'Escluse*, 1927, I/408.

⁴⁹ Vertaling: Als het zou voorvallen dat, terwijl je daar bent, je naar Leuven gaat, of als je kan, vraagt de heer je uit te zien indien er ergens een niet ongeletterde priester te vinden is en als het kan, beslagen in zake kruiden. Als hij al niet ervaren is, dan moet hij tenminste toch

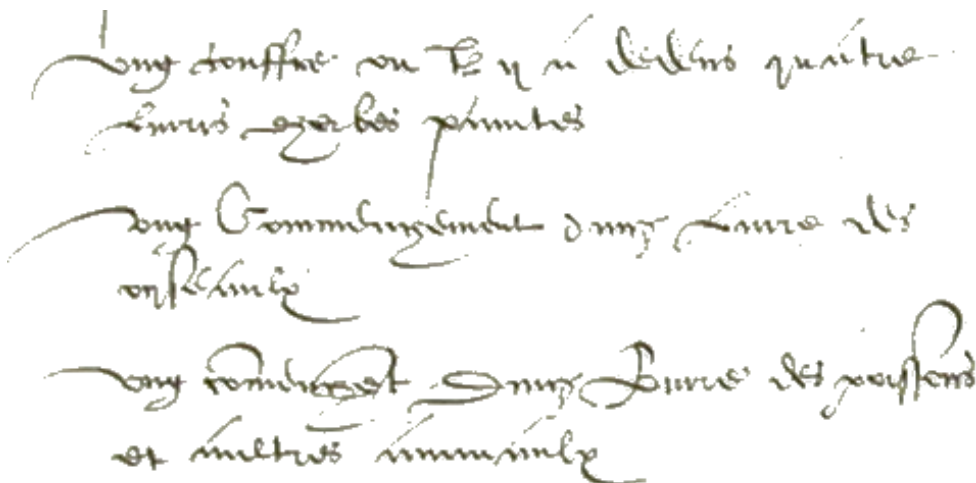
- leergierig zijn. Hij krijgt hetzelfde jaarloon als diegene die laatst van hier tevreden wegging (het bedroeg min of meer negen pond Vlaams en het dagelijkse levensonderhoud). Als hij zich in de toekomst zou toewijden aan de studies van de kruiden in de familie van de heer, kan hij, als hij niet bedrieglijk handelt, in het vervolg rekenen op een betere voorwaarde; dit indien hij aan de verwachting van de heer in deze zaak zou voldoen.
- ⁵⁰ Hetzelfde scenario zal zich voordoen bij Jan van Brancion. Clusius zal hem verlaten en naar Wenen verhuizen, op het ogenblik dat Jan zeer ziek is, in november 1573. Jan van Brancion sterft een jaar later op 18 februari 1575.
- ⁵¹ De brief van Smetius handelt niet over planten, maar wel over Latijnse opschriften. Clusius heeft in Spanje ook Latijnse opschriften verzameld. Die gaf hij ook aan Marcus Laurinus. Dit kunnen we opmaken uit de brief van Guido Laurinus van 25 november 1564, die voor het grootste deel daarover handelt. We zien ook dat Clusius daarover met Marcus Laurinus had gecorrespondeerd. De brief van Guido begint ook met: *Ex tuis ad fratrem literis intellexi, ...*
- ⁵² In *Drawn after Nature* vergeet Piotr Hordynski in de technische beschrijving van de bladen dit handschrift. Hij haalt ook de volorde der talen door elkaar en vergeet bij 'Dutch' (Belg.) ook *Flandris* en *Brabantis*.
- ⁵³ Helena Wille, *De botanische belangstelling van Karel van Sint Omaars in Moerkerke tijdens de 16de eeuw*, in: Tentoonstellingscatalogus Openbare Bibliotheek De Biekorf Brugge, *Uitgelezen Bloemen*, 15 nov 1997-10 jan 1998. Clusius en Karel van Arenberg kenden elkaar zeer goed. Enkele maanden voor Clusius' dood vroeg Karel van Arenberg hem nog of hij niet naar Edingen wou komen om er Karel's tuin te beheren. Het is dan ook uitgesloten dat Clusius dezelfde collectie op hetzelfde ogenblik zou bezeten hebben, zoals Claudia Swan beweert.
- ⁵⁴ In de Memorielijst van de Brugse schilders in het Stadsarchief Brugge, *Oud Archief*, reeksnr. 314: *Beeldenmakers*, p. 39, wordt hij opgenomen als *Jaques vande Coornusse, Scilde*. In 1580 verhuist hij naar Antwerpen, waar hij in de poortersboeken staat ingeschreven als schilder, afkomstig uit Veurne, wat het vermoeden van Helena Wille over zijn herkomst bevestigt.
- ⁵⁵ A COENEN, *Visboock*, 1577-78, KB den Haag, Ms 78 E 54, f° 193v.
- ⁵⁶ In Plantijns' archief Register XXXI (Hunger, 1927, I/99) vinden we een notitie, waarin wordt gewezen op het feit dat hij van van der Borgt nog 52 figuren van het boek van M. Charles (einde 1567) heeft ontvangen. In Register III, p. 59 staat er:
<i>Le 25 Octobre 1566</i>	
<i>Aromatum etc. historia in India nascitur p. Carol Clusius debiteur a Casse fl. – patz. - . J'ai paye a Pieter Vander Borcht peintre à Malines pour la pourtraire de 15. Figures dud. Livre a § patz la piece 4 fl. 10 patz – Et a Arnolt Nicolay tailleur de figures pour la taille d'icelles 8 patz piece soit 6 fl. En tout</i>	10 - 10
<i>Le Privilège dud. Livre couste a Bruxelles</i>	3 - -
<i>Le port et rapport des figures à Malines et privilège</i>	- 11
<i>Casse crediteur a livre susd. Aromatum etc.</i>	14 - 1
- ⁵⁷ Zie bijlage III
- ⁵⁸ Bimestri jam Mechliniae fui, intra octiduum, Deo volente, eo rediturus (Treviranus 1830. 46).
- ⁵⁹ A Jacques vanden coornhuuse pour auoir faict grande quantite de blasons comme grans comme petits la coste darmes le heulme la banniere le penon et aultres choses de son styl jl lb t.
- ⁶⁰ E ROZE, 1895, *Huit lettres de Charles de l'Ecluse*, *Journal de botanique* 9 ; 116.
- ⁶¹ Deze handelwijze staat duidelijk op het einde van het *New Kreüterbuch* van Leonhart Fuchs, 1543, uitgegeven bij Michael Isingrin in Bazel. We zien de tekenaar en de kopiist aan het werk en eronder staat de houtsnijderafgebeeld.
- ⁶² D DE VOS, *Cat. Stedelijke Musea Brugge, Catalogus Schilderijen 15de en 16de Eeuw*, Brugge, 1979, p. 207-209, Jacob Van den Coornhuuse, 0.154. Laatste Oordeel (1578). Met dank aan de Stedelijke Musea Brugge, die mij de mogelijkheid gaven om het *Laatste Oordeel* te bestuderen.

-
- ⁶³ Monogram van Jacob vanden Coornhuuse op A17.029
- ⁶⁴ Zie inleiding onder Marchantius. Zie ook H Wille, *The albums of Karel van Sint Omaars*, in *Archives of Natural History*, 1997, 24 (3), 433; A Sanderus, *De scriptoribus Flandriae*, Antwerpen, 1624, 32. Volgens Sanderus zou de collectie langs deze weg Conrad Gesner bereikt hebben, die ze voor zijn eigen werk kon gebruiken. Gesner (1516-1565) overleed echter voor Karel.
- ⁶⁵ Dierick Outgaertszeune Cluyt (1546-1598), Apotheker te Delft en later *hortolanus* in de hortus van Leiden.
- ⁶⁶ Zie Claudia Swan, *The Clutius botanical watercolors, plants and flowers of the Renaissance*, Harry N. Abrams, Inc., New York, 1998.
- ⁶⁷ Zie http://www.open2.net/historyandthearts/arts/wintergarden_synopsis.html
- ⁶⁸ Anselmus de Boodt was toen arts aan het hof van keizer Rudolf II te Praag.
- ⁶⁹ Zie in het deel over Karel van Sint Omaars www.tzwin.be/omaers.htm
- ⁷⁰ Zie bijlage VI.

Bijlagen

Bijlage I

Tekst over de aquarellencollectie in de staat van goederen van Karel van Sint Omaars, RAB Familiearchief, 367, f° lxxvij vo.

Longa donffae ou B n u d'elms quatuor
Lurus azarboi p'mites
Longa Communitate d'ing Lurus ut
ou d'elms
Longa donffae d'ing Lurus ut p'ouffens
et multus immunitate

Bijlage II

Brief van Guido Laurinus aan Clusius, geschreven op 25 november 1564. Clusius ontvangt de brief maar in Brugge in 1565.

Sender	Laurin, Guido
Receiver	Clusius
Date of sending	1564-12-25
Place of sending	Moerkerke
Place receiver	Salamanca
Language	lat
Annotation	Photocopy and transcription in the Berends collection
Annotation	
Location	Leiden, UB
Shelfmark/Specific.	VUL 101 / Laurin, G_002
Clusius number	CLUY193-002

Ex tuis ad fratrem literis intellexi, Clusi doctissime, Salamancam te appulisse, quod cum auditu fuisset iucundissimum, tum non sine voluptate nobis mutuo gratulati sumus, nactos tandem nos aliquem, ex cuius diligentia atque labore, ut ex reliquis aliis cultioribus orbis partibus ita etiam ex Hispania illa, prima inquam illa, ut Plinius ait, orbis terrarum, aliquid ad nos fructus ac voluptatis sit rediturum. Quod (quae tua est humanitas) a te haud difficulter esse futurum non dubitamus, adeoque certe nobis persuasimus, et studium nostrum antiquitatis ex nummis, et ex antiquis inscriptionibus observationes, per te plurimum subsidii accessionisque habituras, ut non raro

doctissimam Huberti nostri manum tibi optemus, quo quae passim tibi fiant obviam facilius delinias, verum quod ei deest, haud difficulter (quae est ingenii tui Hubertas dexteritasque) descriptione supplebis. Non dubito, ut et tu scribis, quin emerita illa Augusti, beneficiis ut IC. nostri loquuntur, gratiosa plurima antiquitatis vestigia sit tibi suppeditatura, in qua pecuniam Romanos imperatores olim percussisse nummi Augusti nobis testantur; quin et in Civilia et Gadibus plures inveniri antiquitates minime ambigo, ut etiam nobilis quidam Flander Validolito tamen oriundus nobis dum haec scribimus non sine voluptate narravit. Inscriptiones quarum tam liberaliter nos fore participes promittis a te avidissime expectabimus. Quantum iis libro inscriptionum fratris mei sit ornatus accessurum minime dubites quantumque iis mittendis nobis sis gratificaturus ex indice quem litteris adiunctum ad te mittimus, coniecturam facies. Utinam plures tui similes vel negotiorum necessitas vel proficiscendivoluptas isthuc extrudat; putarem plus splendoris ab exteris quam ab propriis incolis Hispaniae accessurum. Si forte Burgos Castella adeas vellem inquiras de quodam Balthazare a Quintanaduenas, puto eum aut prothonotarium aut canonicum in dignitate certe constitutum, est vir doctissimus ac studiorum quondam michi collega a multis annis michi amicissimus, non dubito quin is Laurini gratia te sit quam humanissime excepturus et forte is (a barbarie nimirum Hispanica alienior) ad antiquitates illius oppidi penitus inspiciendas viam patefecerit. Seminum fasciculum una cum literis ad clarissimum virum D. a Dranoutere ipsemet Moerkerckam detuli, quam ei hoc gratum fuerit, ex eius ad te literis cognosces, et nescio quo modo occasio haec literarum in botanoyilian pellexit, et iam dies quindecim nichil Dominus et ego agimus, quam quod ille in cognoscendis simplicibus (licet hyeme altissima) me exerceat, librum illum pulcherrimum cuius specimen te vidisse credo in certum ordinem ad Dioscoridis methodum digerentes. Vale et tibi persuadeas rogo de nobis amicissimum. Moerkercka, 7 cal. Decemb. MDLXIII.

Tuus ex animo G. LAURINUS

Mon bon Sr et amy Charles de Lescluse a Salamanca.

Bijlage III

Brief van Karel van Sint Omaars aan Clusius, geschreven op 14 december 1567.

Sender	Omer, Charles de Saint
Receiver	Clusius
Date of sending	1567-12-14
Place of sending	Moerkerke
Place receiver	Mechelen
Language	lat
Annotation	Photocopy in the Berends collection
Annotation	Edition: published by Hunger; Berends dossier includes Dutch translation
Location	Leiden, UB
Shelfmark/Specific.	VUL 101 / Omer, C_001
Clusius number	CLUY237-001

Domine Clusi Dominus a Drenoutre plurimam tibi salutem dicit, isque me rogavit ut ad te ipsius nomine perscriberem se Dei beneficio, uti sperat, iam liberatum gravissimi difficillimique morbi discrimine, immo fere iam convaluisse, ita ut dum nuper adessent D. D. N. N. a Daue et Dargenteau non solum convivio subinde interfuerit, etiam per totum tam caenae quam prandii tempus mensae assidens, sed et coelo se committere ausus primum ad templum, postea et in hortum delatus sit, quod ille tibi omnino significatum voluit, quod persuasum haberet, te pro tuo in ipsum animo, non minus de restitutione gavisurum quam te hinc discedentem de valetudine eius tantum non deplorata laborasse ac sollicitum fuisse intellexerat. Meminit te sibi laboranti

inter caeteros adfuisse, fuitque presentia tua ipsi longe gratissima, ita tamen ut hoc tempore et iam convalescenti eo gratiorem futuram intelligas, quo cum ad alia magis usui fuerit tum potissimum ad recipiendum pristinas non tam corporis quam animi vires plus allatura momenti videatur. Nosti enim quam nihil possit ipsi contingere iucundius optatiusque solita illa studiorum suorum tecum communicatione qua in parte tu fere solus ipsi satisfacere potes. Hinc est quod a me petiit ut tibi per hasce ipsius nomine indicarem, fore ipsi longe gratissimum, si, quod absque incommodo tuo et sine instituti quod prae manibus habes, ut sic loquar, retardatione vel remora fieri possit, et nisi quid aliud gravioris negotii te isthic detineat, ubi primum licebit ad ipsum excurras tantundem apud ipsum haesurus quantum operis a te instituti ratio patietur, etsi nisi ad dies conpluscus, ita tamen ut scias sumptus a te itineri conficiendo impendendos ab ipso rependendos. Quod ad operis illius de plantis rarioribus vel nondum exhibitis a te instituti inscriptionem attinet, salvo iudicio tum tuo tum aliorum meliori, quando nulli certo ordini aut methodo hac in re te astringere velle videris, non alio titulo aptius inscribi posse censet, quam Centuriae plantarum rariorum etc., ita ut opus in Centurias primam, secundam, tertiam etc. distinguatur. Sic enim liberum tibi fuerit semper addere novam centuriam vel plures prius editis earum herbarum quas te postea continget observare. Thyni ramusculum quem nuper misisti curavit a Jacobo depingi, hunc cum non perperam alteri illi Thyno hispanico, quam Dominus pridem habet et cuius non penes te est, adiungi posse existimet, si ita videbitur et huius posterioris iconem quam primum ad te mittet. Itidem te iconem Arisari alterius florentis necdum a quoque exhibiti, qui dum hic postremo esses, in manibus pictoris erat. Remittit dominus horologium illud suum Mechliniense restituendum ex arbitratu artificis quod non nisi appensum moveatur, reclinatum vero sive supinum sive pronum cessat; id uti quam primum a te curetur rogat. Stipendium annuum quod artifex a fratre meo stipulatus est Dominus quoque ipsi lubenter collaturus est, idque eo lubentius, quo minus frequenter ultro citroque mittendum fuerit ut restituatur curet. itaque ita summam adhibere manum ut vel nunquam si fieri possit aut certe quam rarissime remitti opus sit. Siquidem dum isthic es Lovanium te accedere contingat aut si qua potes alia ratione, rogat te dominus ut dispicias sicubi reperire queas sacerdotem aliquem non illiteratum, ac si fieri posset, rei herbariae, si minus peritum saltem studiosum, qui pari stipendio annuo, quo is qui postremo hinc discessit contentus (quod fuit novem plus minus librarum flandricarum et victus quotidiani) se velit in domini familiam dedere futurus illi a studiis rei herbariae, non defraudandus insuper meliore conditione in posterum, si domini expectationi hac in re satisfacere contingat. Branchionem a Domino plurimum salvere iubebis, quem et meo nomine salutatum velim. Tu quoque et a me ex animo salutatus, a Domino et a me quam optime valere iuberis. E Moerkercka XIII Decembris MDLXVII.

Ut intelligas haec et rogatu et ex mandato domini ad te perscripta, qui propter valetudinem necdum satis firmam his sua manu describendis sufficere non potuit, propterea mea ad hoc opera usus, ipse propria manu hasce subscripsit.

Tuus ex animo C. A DIVO ODOMARO.

A maistre Charles de Lescluse mon tres bon amy, au logis de maistre Rembert Dodoneus docteur en medicine a Malines.

De brief wordt door Clusius als volgt geannoteerd:

1567 Car. a s Audomaro / Moerkerca 14 Decembr. / Accepi Mechliniae 18 eiusdem / Respondi ibidem statim

Bijlage IV.

Sender	Cruquius, Johannes
Receiver	Clusius
Date of sending	1566-12-21 (Cale. Janua. M D lxxj)
Place of sending	Paris
Place receiver	Bruges
Language	lat
Annotation	Photocopy in the Berends collection

Location	Leiden, UB
Shelfmark/Specific.	VUL 101 / Cruquius, J_001
Clusius number	CLUY128-001

Petis a me D. Clusij, duas cicerculae species, in agris gallicis omnino frequentes, quantum ex descriptione tua possum intelligere. Verum quia mihi semper persuasi, apud nostrates illas reperiri, et (ni fallor) in hortis aliquibus me vidisse, in colligendis illarum seminibus, non ita, quemadmodum in reliquis, fui curiosus. Nichilominus vt his speciebus D. à Dranoutre, negligentia mea causa, non careret, cupiens illi, omnibus in rebus, quo ad fieri potest, satisfacere, conueni M. Joannem du breul, qui vt nosti, hortum colit plantis omnibus vulgaribus ornatum, exoticis autem paucis, idque ad demonstrationem annuam, suis discipulis exhibendam; inter quas hac duo legumina fuisse; certo scio: sed propter eorum copiam, et sua negotia, nullam hoc anno, communium plantarum curam habuit. Quare id nobis huc vire ignoscendum est: quoniam nunc serius est, quam vt ea colligantur: aestate autem proxima, summam dabimus operam in ijs colligendis. D. du breul tristatur plurimum, se tibi in re tam parua, respondere non posse pro animi tui sententia: inquiens se nihil habere, quod tibi recusaret. Sed quum inter plantas animaduenter ramulos quosdam Apocynis arboris, terra commissus, vt radices agerent, vnam plantam mihi vendicaui, quam dum tempus postulabit clarissimus D. à Dranoutre curabo transferri: eius autem folia ad te mitto, vy formam contempletur. D. Rassio tuis verbis officiosam salutem dixi, à quo Thuiae, vel si manibus arboris vitae. (Cedrus aliquibus nuncupata) fructus recepi, cum quibusdam alijs seminibus, quae mihi saepius promisit: eaque D. à Dranoutre, vna cum literis mitto. D. du breul quem tuo nomine diligenter salutauit, dedit huc negotij, vt te vicissim suo nomine imberem saluere: tu interim cura vt quam rectissime valeas 12. Calend. Janua. M D lxxvj.

Tuus Joannes Cruquius

Viro cum docto tum probo Carolo Clusio D. Medico amico suo

Brugis

1567 Iani Cruquij

Lutetia 12 Cal. Jan.

accepi

Brugis ad 9 Cal. Febr

Vertaling:

Beste Clusius, je vraagt me twee soorten *cicerculae*, die gewoonlijk op de Franse velden veelvuldig voorkomen, volgens ik uit je beschrijving kan opmaken. Ik was er waarlijk altijd van overtuigd dat deze bij ons worden gevonden, en (indien ik mij niet vergis) ik ze in enige tuinen heb gezien, maar in het verzamelen van hun zaden was ik niet zo geïnteresseerd als in die van andere. Niettemin omdat de heer van Dranouter deze soorten, die hij wenst te bekomen, door de schuld van mijn nalatigheid niet zou missen, zal ik in de mate van het mogelijke aan deze vraag trachten te voldoen. Ik heb de heer Jan du Breul bezocht, die, zoals je weet, een tuin onderhoudt, gesmukt met alle wilde planten, echter met weinig exotische, en dit voor de jaarlijkse demonstratie voor de opleiding van zijn leerlingen. Daartussen waren ook deze beide *legumina*. Dat weet ik zeker: maar door hun overvloed, en zijn drukke bezigheid, had hij dit jaar geen aandacht voor deze gewone planten. Daarom moeten wij hem dat ook vergeven, maar gezien het nu belangrijk is deze te verzamelen, zullen wij volgende zomer volle aandacht schenken aan het oogsten ervan. De heer du Breul is zeer bedroefd dat hij voor zo een kleine zaak aan je wens niet kan voldoen, bezorgd om het feit dat hij niets heeft, dat jou zou geweigerd worden. Maar toen ik tussen de planten enkele takjes van een zekere *Apocynum* boom bemerkte, heb ik mijzelf een plant, ingepakt in aarde, opdat de wortels zouden kunnen groeien, voorbehouden, die de illustere heer van Dranouter mij vroeger reeds gevraagd had hem te bezorgen. Ik zend je nu een blad ervan, zodat je er de vorm van kunt bekijken. Van de heer Rassius, die ik hoffelijk met jouw woorden heb gegroet, heb ik de vrucht van een *Thuia*, hetzij een tak van een *Arbor vitae* (door sommigen een *Cedrus* genoemd), samen met een aantal andere zaden die hij mij herhaaldelijk had beloofd, bekomen. Die zend ik samen met een brief naar de heer van Dranouter. De heer du Breul, die ik in jou naam vriendelijk heb gegroet, gaf deze voorwerpen, opdat je op jou beurt zijn naam in ere zou houden. Zorg er ondertussen voor dat het je zeer goed gaat. 21 december 1566.

Tuus Joannes Cruquius

Viro cum docto tum probo Carolo Clusio D. Medico amico suo

Brugis

1567 van Jean Cruquius

Parijs 21 december (1566)

ontvangen

te Brugge op 24 januari

Bijlage V.

Brief van François Rapaert aan Clusius, verzonden uit Brugge op 10 maart 1570.

Sender	Rapardus Franciscus
Receiver	Clusius
Date of sending	1570-10-03 instead of 1575-10-03
Place of sending	Brugge
Place receiver	Mechelen
Language	lat
Annotation	Photocopy in the Berends collection
Annotation	Date: date in Cen (i.e. 1570) should be corrected. This is not correct. In 1575 Clusius was not in Mechelen, but in Austria.
Location	Leiden, UB
Shelfmark/Specific.	VUL 101 / Rapardus, F_001
Clusius number	CLUY273-001

Jtem atque item salve vnem Clusij amicor longe charissime, nuper tuo nomen nos salutavit D. Mathias laurinus a quo intellexi te perbelle valere, et studiosius, quam vnquam antea cognitioni simplicium incumbere, et vndique ad vos mitti seram, bulbos, et plantas, adeo vt ditior nunc hac in parte sis quam vnquam fuerit D. de dranoultre, faxit altissimus conatum istum tuum indus magis ac magis feliciter, et promoneat vt tandem per te, et tuo labore studiosi medicine, adi..ti facile aditum inueniant, non tantum ad dignoscenda simplicia tam exotica quam patria, ... etiam vt felicius et maiori egrerum vtilitate et commodo, medicinam facere queant, qu.. hac ratione ... erroris committendi occasio erit ablata, qu. in concinnandis medicamentorum compositionibusque, ex simplicium ignoratione, olim in officinis committi solita est. Quam aut bene semper fuerint affectus erg.. a hoc studium, et oblectatus, noste opinor, sed ... ob multas causas maior.. progressum hic facere non licuerit, nolui tum in totum illud negligere. Jdeo anno superiori cepi preparare hortulis in quo saltem coronaria coletur. Quare totus in hoc sum vt perquiram semina, herbas, bulbos, et plantas, qu. flosculos proferant, vel odoriferos, vel oculis gratos. Verum cum ... increm..ta successiue fiant, et nihil instr.tame ad summum suique perfectione deniat lutens rogor hac in parte amicor operam implorare. Jdeo mj D. Clusij te rogo, si aliqua penes vos sint quorum me participem sine magno vestro dispectio reddere queas, vt id facere data prima oportunitate velis. Si quid simili in re, aut qualis alia, officium tibi prestare queam, sentiens me tibi amicum. Superiori anno semen vnicum floris, judiane a te recepi, per quidem creuit, sed dum iam florum preferret aeris iniuria planta exaruit, ita vt hoc anno nullum ex ea florum viderim. Si huiusmodi penes te seram habens rogo vt duo mittas. Rosas muscatas floris duplicis, nusquam terrarium inuenire queo, ideo si plantula alibi apud vos venalis repperatur queso mihi emas, refundam precium. Diem Belle videre, Panis porcinum fraxinellam, Pryhidis aliquot spes, et Annemones, nusquam perquirere potui. Sed quid ista in tanta inopia

solum ..., qu.. fere .. non tum qui velim tibi molestos esse, sed tuum ... peto partum, quibus sine tua magna iactura carere poteris. Vale feliciter, Brugis celere calamo 10 martij
Tuus franciscus Rapardus

Bijlage VI

RAB Familiearchief, 367, transscriptie Jacques De Groot 03 2002

j

Copie

Estat et declaration de tous et quelconques les biens fiez terres et seigneuries meubles et aultres biens delaissez par feu Noble Seigneur Charles de St Omer dict de Morbecque / en son viuant seigneur de dranoultre / merris / Oudenem Moerkercke etc. Trespasse le xij^e jour de feburier xv^e lxvij / Lequel estat faict et exhibe Mademoiselle Anna Oingniez vesue dudict feu seigneur / A Messeigneurs Messire Jehan de St Omer dict de Morbecque Seigneur Cornille de Moerkercke et messire Jacques de Jongys S^r de pamele / tant pour eulx comme les plus apparens heritiers Comme aussy pour et ou nom de leurs apparens coheritiers /

Premiers / pour esclarissement de cesluy estat fault entendre / Que par traicte antenuptial faict recongnu et passe auparavant aucune promesse ou lin de mariaige dentre ledict feu S^r de dranoultre accompaigne daulcuns S^{es} ses parens et amys dunepart et ladicte Mademoiselle Anna Doingniez aussy accompaignie et assiste de plusieurs seigneurs ses parens et alliez daultre /

j vo

A este dict et accorde entre lesdicts contractans fuct que dudict mariage y eust enfans ou non / Que tous et quelconques les biens par eulx et chacun deulx portez et que leur aduiendroient constanz ledict mariaige par don ou succession sortissent nature dheritaige tenant et suyuant la coste et layne de cesluy deulx dont jls seront procedz fut que des biens soyent fiefs heritaiges allodiaulx / renteux ou cottieres maisons edifices arbres et bois montans hayes moullins prests que en langaige thyois lemminghe ou latinghe rentes a rachpt viaigieres et heritieres les deniers prydedans des rachapts dicelles sy aucun se faisoit constant ledict mariaige et les remploys desdicts deniers

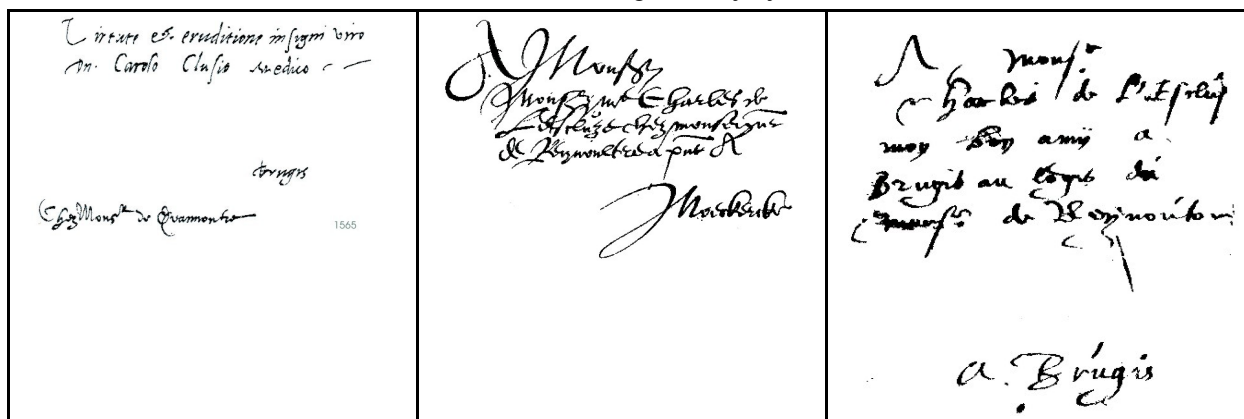
Aussy si ledict S^r de dranoultre allast de vye a trespas la par quant ladicte damoiselle sans delaisser enfant ne ou apparent a naistre dudict mariaige comme jl est aduenue Que audict cas ladicte damoiselle auroit retiendroit et remporteroit tous les biens par elle portez / Et quy par don ou succession luy aduiendroient constant

ij

ledict mariaige ses bagues habits et joyaulx seruant a ses chiefs et corps / Son Cabinet

Bijlage VII

Enkele adressen van brieven, die Clusius ontving toen hij bij Karel verbleef:

PHALLI, EX FUNGORUM
 GENERE IN HOLLAN-
 diae fabuletis passim crescentis de-
 scriptio, & ad viuum expressa
 pictura, HADRIAN-
 O JUNIO
 Medico auctore,

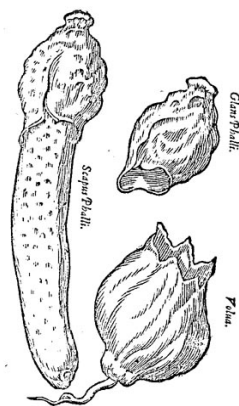
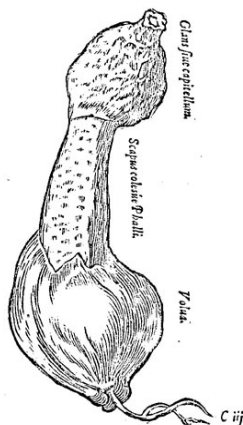
Res nona & prioribus seculis incognita.

DELPHIS,
 Apud Harmannum Schinckelium in angulo vici Schola-
 ris prope antiquum templum. Anno. 1564.

Aspimus

tiore frigore libidinis incentium profus
 extingueri posse iudicabitur: ille globosa
 describitur specie, tuberibus reliquis asimi-
 li: noster tereti est: ille extrema cute subni-
 gram: noster maculosa, cinerea. Non tamen
 abhorret quod virilis penis arrecti faciem
 in suis nonnullis representari auctor ille scri-
 bit: sed quod hinc detectam glandem, inde
 globulos testium specie vix edisserit, pro-
 tus à nostro alienum est. Illud coronidis lo-
 co libet addere, massulam illam siue vol-
 uam, ita vt caricibus enascitur aut occulit-
 tur, vernaculo idioma nuncupari à rotun-
 da, quã præfert forma, vngers eijeren, quod
 sonat Manium Dæmonumue oua.
 Nunc quod tenuis nostra Mu-
 fa effudit carmen, sub-
 ijciamus.

PHALLI EIVSDEM EX
 Fungorum genere descriptio, auctore Ha-
 driano Iunio Medico.

B Rustica delilologi scriptis cantata Catonis:
 V' est onica à Medico Musca cognominata diella est:
 Ascendes creuit diuino carmine Moly,
 Quis non Oebalo per scriptos sanguine flores,
 T'ristisque Acaus ressones vulnera dixit?
 Delitantes tunc quo non ressonabilis Ectob?
 Noster erit labor in istum deferbere caulam,
 Quem licet Phallum (suscet nondū calla Phollia)
 Dicere, non aliam referat quod germinis formam,
 Hellespontiacis infamis quim cindis Prispit,
 In tenui laboris, ut gemitus ne de dals terra
 Effusa crumens, iubeas, sic tunc feruēt,
 Causitate hæc quæ tibi, qualiacunque dicat,
 Insula quam bisida disspesit zurgie Rheicus,
 Quam Batanum tennis gens quondam asperrem bello,
 CIVILIS Latas quim fregit Marte leuores,
 Quæ vitæ hom in stellas Titan caput abdit Iberas,
 Quæque Cale, loyis obtulit tunc vltima terris,
 Surgit arvensis tumulis, quæ conuiget Ammon
 Fugit Aethyrs aditatus statibus, ino
 Quæ prior in litus T' betis exomit v'la profunda,
 At steriles subella regant ne protinus arua,
 Carice eos Natura parens constraui acutis.

C. iij Ruc

Bijlage IX

Verwijzingen naar karel e.a. In lobelius' *kruydtboeck* in verband met deze studie :

Het meeste-deel van dese voozsejde Grafkens is wel gheobserueert vanden
vzomen Heere goeder ghedachtenissen Mijn-Heer de Kepnoutre/ende
gheschildert door Meester Jacques van Cozen-huyse
zeer gheschickt in dese conste.

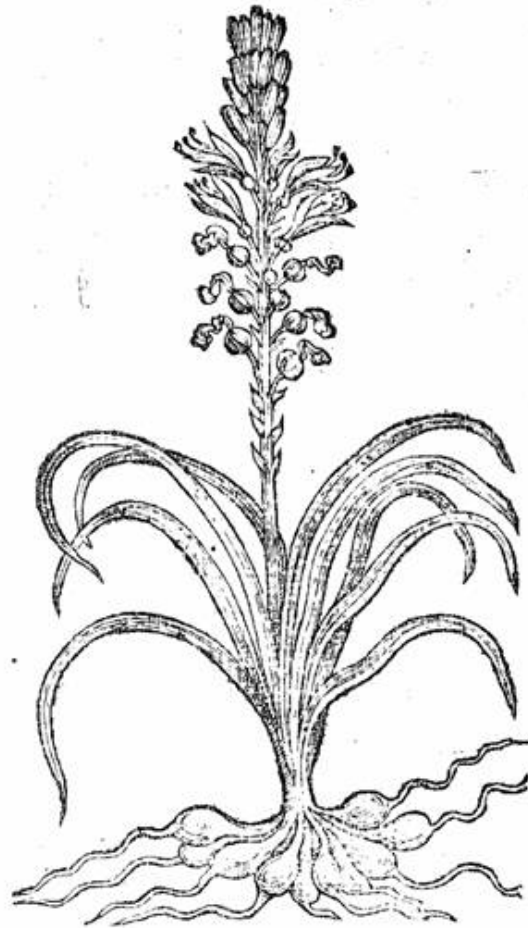
(1581: I/26)

Door Matthijs de Lobel.

127

Groote witte Xfodille.
Alphodelus albus maior.

Xfodille met incarnate bloemen.
Alphodelus flore suave rubente.

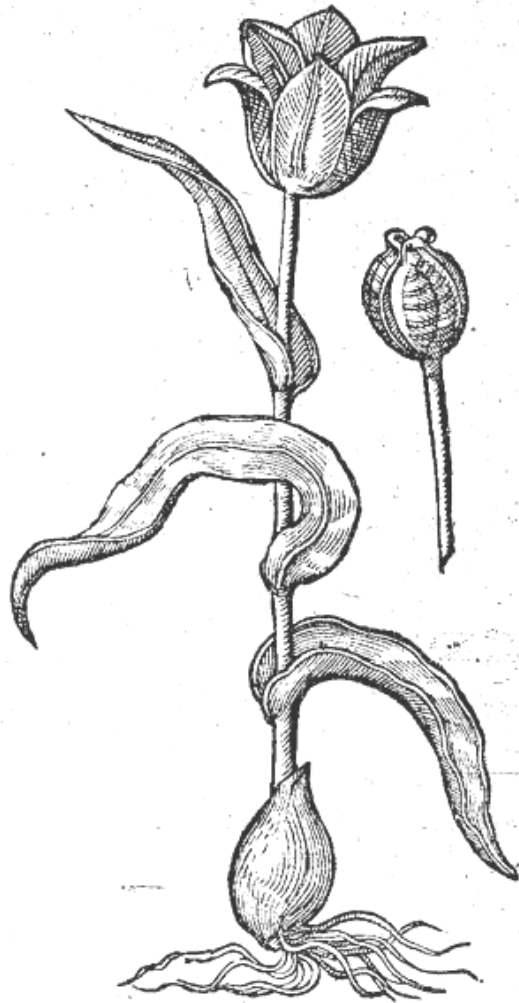
Witte Xfodille incarnatis wat minder ende dunner dan de ghemeene witte / ende sijn bla-
deren aesprenckel met uelstens: De bloeme is lieffelic roedt: De wortel ende de saden sijn anders
sijn al een. Het wordt ahenonden in sommighe houen van Nederlandt.

Mijn-Heere van Kepnoutre van goede ghedachtenisse heeftse hier voortijds wel gheobserueert
ende naer sleuen doen contrefeyten door Jacques van Cozenhuyse: die Mijn-Brinve Laurin
huyshrouwe van M. D. Tresorer generael van Vlaenderen oock een hupsch contrefeytsel heeft
ghemaeckt, met zeer vele andere vrende cruyden / met dies dat sy groote liefhebster is.

(1581: I/125)

BYLOT 100117 DAN 0111-10001 1 1111111. 311 11111/L110-1111-
cillus purpureus sanguineus puniciusve quintus.

Bloedt roodt met donderste swert Tulipan. In
Latijn/Lilio-Narcissus sanguineus
puniciusve. 49.

Diuersche soozten van roode gele/orenge/witten purperen bioletten
byoegde Lelie-Narcisse.

Door ouerfloedichendt ende spel vander natuere/hebben van d'eerste hier in Nederlandt van
se soorte veel zeer aerdighe diuersche manieren van bloemen ghehadt de zeer edel ende doedel
Prince van Chimay/Mijn-Heere Kaerle van Eroy/ende de edel ende vermaerde mannen de
re Jan van Brancion/de Heere Jan Boisot/de heere Jan vander Delft / Jousfrouwe M
Driemeu huyfrouwe van Coenraedt Schetz/Joris Aye en Jan Routon/en naer de hande v
andere Heeren ende Jousfrouwen die inde houen zeer groote ghenoechte en verstant hebben
hooghe gheleerde Heere Philips de Marnix Heere van S. Aldegonde/ Mijn-Brouwe Cath
van Ekeren huyfrouwe van Heer Jan Straele Amant van Antwerpen / Mijn-Brouwe
gonde du Quesnoy huyfrouwe van Heer Matthias Laurin Tresorier generael van Vla
ren/Mijn-heere Willem Martini / ende Mijn-Heere Jan van Hoboken Grefier van Ant
pen / Raphael Coria / Frederick Gembello / Dhuier Dries / Jan Coene ende meer andere
vuenden.

De winemende ende wel gheleerde van dese
 heele Histonie der cruyden / Mijn Heere van Rey-
 noure heeft oock naer t'leuen doen conterfeyten de
 effene Gansen-dijstel van Matthiolus, de welke
 cleynder ende delieater is dan de voorszreuen/
 met bladers om die canten dieper wt gesneden/ ghes-
 lijkt die van Zes lens cruydt oft Zee-Violieren.
 Op d'opperste van sijn steelkens / die eenen cubitus
 hooghe zijn / wassen bleeckgheele bloemen / den
 hauck-cruidt niet onghelijck. De wortel is lanc
 ende witachtich. E'groeyet in moes houen ende op
 dusdaenighe plaetsen ende tijt als v'andere Gau-
 sen-dijstel.

Cracht.

Dioscorides. Beyde dese Sonchi vercoelen en-
 de trecken tsaemen/waer door dat sy zeer goetd ghes-
 lendt zijn op de brandende maghe ende heete sijn-
 lingen.

Esap vande selfde ingedroncken versoet de knas-
 ginghen vande maghe/ en doet melck gheuen.

Esap versoet ende ghencest de vergaderinghen
 ende huten van het fundament en vrouwelickheyde
 met wolle daer op gheleyt.

Soo wel terindt als de wortel is goetd gheleyt
 opde beten ende steken vande Scorpioenen.

De tweede boomachtige malsche Sonchus met

breede bladers/ ende ghetacte stelen / wordt door de bladers onderkent / maer is tot de selfde din-
 gen goet.

Galenus. Haer coude ende drooghe natuere crijght wat warmten nae datse ghe droogt is.

Onderscheydt van Angelica.

Mijn-Heer van Reynoutre saligher memorie heeft ee soorte vā dese Angelica in sijne hof gheoeffent/ welke van wortel: ende bruyn-groene bladeren niet zeer en schijnt te verschilden; dan dat dese eenen wyden wighes spreycden dobbelē crans heeft van bloemen ende saedt ghelijck de stinckende Cicuraria met breede bladeren. Onse Jaques van Corens huysē heeft dese Angelica zeer fraeynae t'leue gheconterfeyt door het beuel vanden voorseyden Heere Reynoutre / op dat die den naeco melinghen soude gheopenbaert ende bekent worden.

Asa foetēs , an sit Succus Cyrenaicus mixtus? Benzoin recentiorum non est succus Cyrenaicus . Oft Asa foetida soude mogen wesē de Succus Cyrenaicus ghemengt?

Dat Succus Cyrenaicus al ee ander dinc is / ende verre te bouen gaet den Benzoin , is zeere goet te weten / ghemerckt dattet cene comt van een holle steckachtighe plante / ende dander is eenē zeer soeten ende lieflickē traen van eenen hooghen boom: ten anderen oock byde crachten oft qualityten / want de smaecte vanden Benzoin , en gheeft van binnen gheen hitte / ende inde ganghen des lichaems

(1581: I/851)

968

Beschrijvinghe van Water-Sterre-cruydt/

Water-Sterre-cruydt.

Mijn-Heer van Reynoutre / saligher ghedachtenisse die zijns ghelijcke niet ghesadt en heeft onder alle de Cruyde-Lief-hebbers van Europa om alle de gheslachten van cruyden tzy vrende oft inlandische te doen naer sleuen conterfeyten/ gheenen cost spaerēde / noemde dit cruyde Water-Sterre-cruydt / om dat op d'opperste vande langhe/ dunne/ ende hayrachtighe steckens die vande Wanghe niet onghelijck/groene ende sterrewijse bloemkes ende saedt voortsbrengt. De bladers wassen twee ende twee met tusschen spatien d'aldercleynste bleek-roode Genoffelkens niet onghelijck. De wortelen en zijn niet dan langhe gele veselinghen. Men vindise ghemeynlick op watergrachten oft sacht-loopende beekskens in Nederlandt ende Brancerijk.

(1581: I/968)

Oxytriphylum alterum Scribonij, Herbariorum.

Wy souden gheerne met onse zeer gheleerden vrienden/ dien wy aduys praeghden op een ander soorte van Clauren/ die in bosschen ende dorre hoeuels groeyen / gheacordeert hebben/ de welke ten eerste dat sy die saghen / de selue senden te wesen Oxytriphylum Scribonij, om dat sy langher/ houtachtigher / ende rouwer sijn / andersins van rijfsens ende bladers den anderen ghelijck / maer minder/ drie ende vier bladerkens by een staende / die witter sijn ende botter. Doek en waren de bloemen niet soo vast by een ghedronghen/ maer meer van een staende / platter ende wit. De reucke zeer luttel oft gheen / ick laete varen dat hy vuyl oft stinckende waere / ghelijck inden Asphaltium : welck een oorsaeck is dat wy selue voor dese in weerden willen houden/ volghende de woorden van Scribonius. Dese Clauer groeyet ouervloedich ontrent Lions / ende Turin/ doek ontrent Montpellier by hofsch van Gramont.

Lauwerboom.

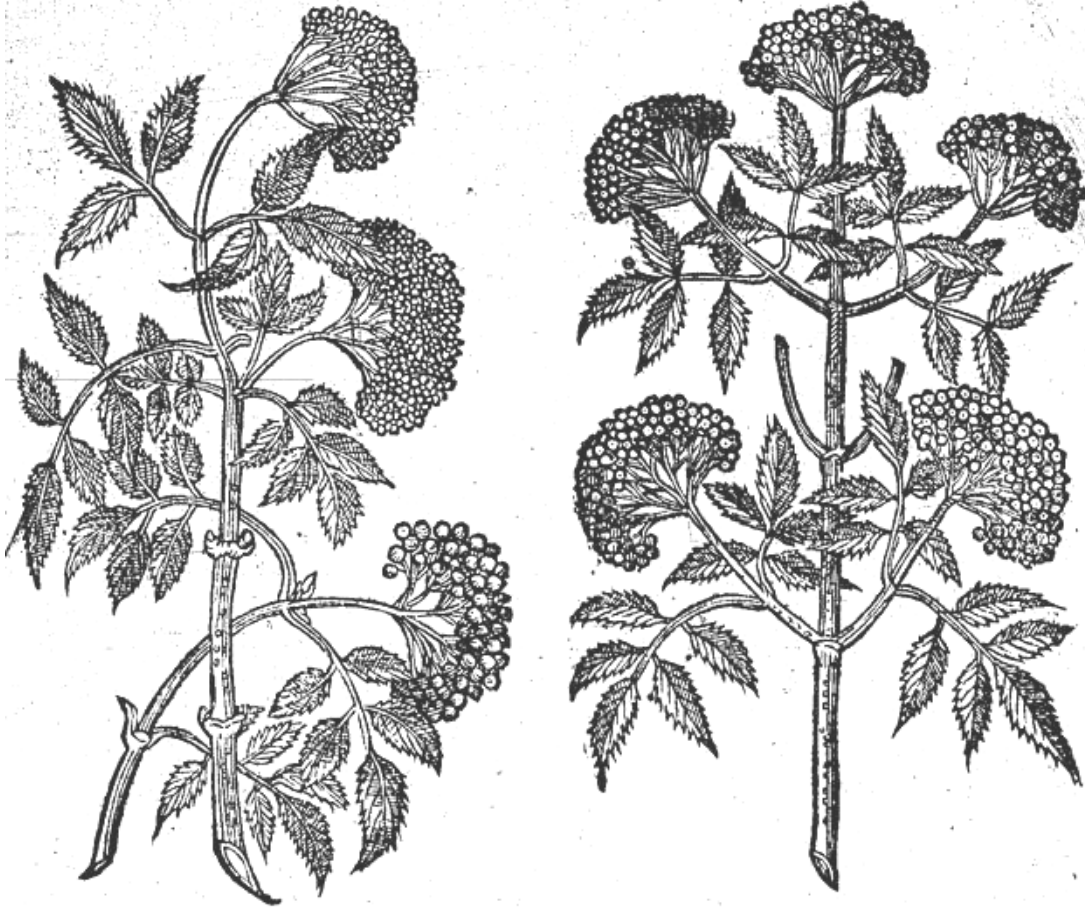
De bloeme vanden Lauwerboom is geelachtich groen/maer de rijpe besien sijn swert. De bladers bliuen altyts groen/ de welke in wier gheworpen ghecraceck gheuen ghelijck alst sout doet. In heete landen groeyet desen boom vele int wilde/maer in Enghellant ende Nederlant niet dan ghesaeyt. D'ander soorte die graenkens draegt die en wort niet ghesaeyt/ maer set af van ionge schuyten / De welke in Nederlant inden winter dickwils sterft/ ende niet hoogher dan ghelijck een cleyt boomken wasset. De ghene die binnen Brugghe groeyet/ mach de coude vanden winter verdraegen/ andersins is dien den anderen niet zeer onghelijck. De bladers sijn wat bruynder.

Cerris Theophrasti.

Soo Valerant Donrez van Justinopel wederkeerde nae Venegie / hy bracht met hem Eyckel taekstens van tweederhande soorten/ die hy my gaf : Dese waren van hout ende bladers onse Eyckel zeer ghelijck / maer de Eyckels houden vast aenden taek : D'een dat teleyenste was/ hadde een rouwe ende sacht-stekende schale/ die vande Stecypalme bycans ghelijck : Maer d'ander hadde zeer groote Eyckels in rouwe stekende schalen / die rondisom met zeer herde schelpen beset / aen malcander stucnden / ende veel meerder waren dan de vrucht vanden Lorckenboom / met de welke sy eenighe ghelijckenisse heeft. Dese schale is zeer dicke ende van binnen effen. D'Eyckel die daer in staet/ en verscheilt van ons Eyckels niet dan inde grootte : maer de bladers sijn veel meerder/ nochtans andersins den Eyckel-bladers ghelijck. Wy ghedenckt dat ick op den ghemeynen wech soomen gaet van Pesarò nae Roome/ inde dalen ghesien hebbe zeer hooghe boomen van deser soorten/ maer elders niet vele/ ende niet wel bekend / de welke nochtans in haer zeer groote ende herde schalen gheen Eyckels en hadden wistekende/maer daer in besloten/by aenture om datse niet rijpe en waren. Dusdanighe bladers ende Eyckels heeft ons zeer mildelijck gheschoncken inden iaere 1561. de zeer gheleerde Medicijn van Lyons D. Dalecamp / de welke my seyde dat de Cerris was van Plinius.

Wit. In Latijn/Sambucus. In Hoos rhdnyesch. Voller ende
Gotter. In Fransch/Sulyer est Suleau. In Walsch/Suyn.
In Spaenssch/Sauco, Sabuco est Caniuero. In Italiaesch/
Sambuco. In Enghelsch/Elder tree.

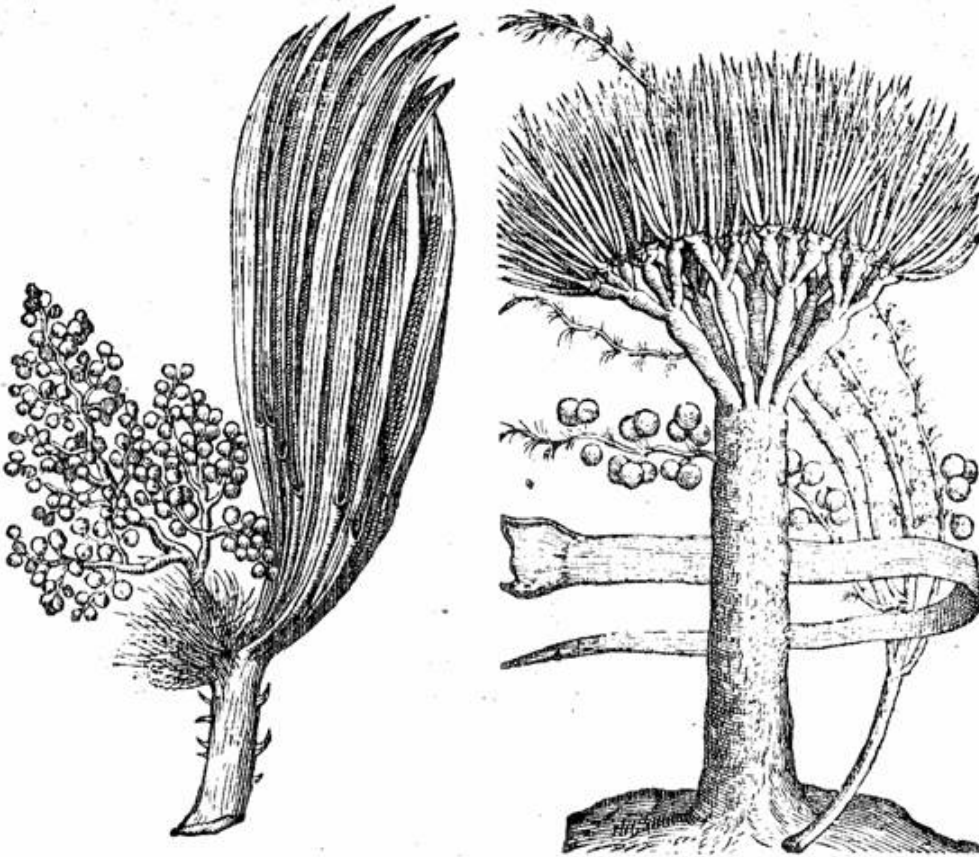
Witte Wier/ Sambucus fructu albo.

1581: II/193)

Palmites, Palma minor Matthioli. In Spaensche ende Aca:
politana/Cephalioni.

Drakeboom. Dracoarbor.

De Chamæriphe, oft de leeghe ende crimpende Dadelboomen daer Theophrastus afschrijft/ zijn in Spaignien/ Prouencien ende Italien aende Zee-costen zeere wel bekent/ soo wel em bessens daer af te maecten/ als om hun marck/ dat een excellent spijse is / ende vanden ouders zeer gepresen. De struyck is ontrent de wortel wipulende/ ende soo dieck als een mans been/ inde welke dit marck besloten is/ dwelcke wy diekwils gheten hebben. ende met de soete smaecte vande Cardoenen beuonden. De geheele plante is minder/ ende heeft smaldere bladers/ oock veel meer vruchten dan dien anderen Dadelboom/ maer cleinder.

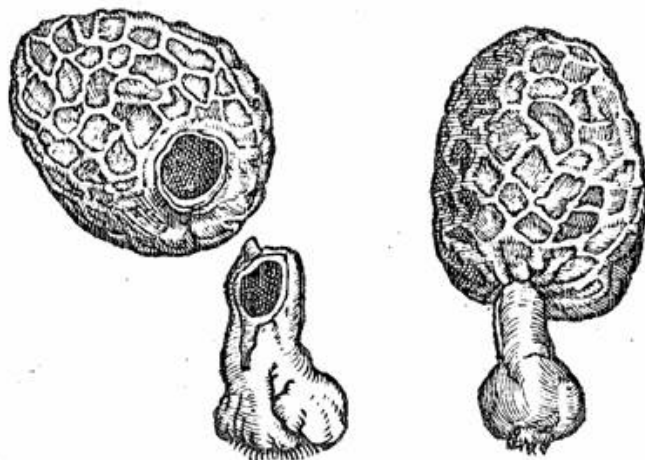
Musa Serapionis.

Vnde voorszende moet oock de plante Musa gheselt worden/ die wt Oost-Indien inde eylanden van West-Indien / ende van daer in Portugael ghebroecht zijnde / ouer langhen tijt veel personen bekent is gheuerden/ van daer hebben wy oock ghecreghen witer maten groote bladers. Haer sate soen/ vruchten ende bloemen staen zeer net ende aerlich geconterseyt inden Cruyderboeck van Matthioli. De bladers zijn meerder dan die vanden Indiaenschen Aert / waer in de Gomme Elemni gheuonden is/ ende zijn onderhaluen voet oft twee voeten lanck/ maer onder tsaemen gheuonden.

Drakeboom ende haer Gomme. Draekenbloet ghenoeemt.

Dese plante heeft ouer eenighe seker iaeren tot Antwerpen inden zeer fraeyen hof van Pieter van Coudenbergh ghecroeyt wt Spaignien daer ghebroecht zijnde / in alder manieren soodanich / als Clusius die aerlich ende net beschreuen heeft op dese maniere : Drakeboom is eenen heeghen boom/ ende schijnt van verre ghesien eenen Ynnboom te wesen soo abelijck ende altijts groene staen de tacken. Dese heeft eenen diecken struyck / waer op dat staen acht oft neghen ghelijcke ende bloete tacken van twee cubitus hooghe / oft wat meerder / ende hun eynden zijn eenen aerm dieck / oock bloet ende sonder bladers/ die int opperste hoefden hebben vol bladers van eenen cubitus lanck / ende eenē grooten duym breed/ de welke inde middel diecker ende eenichsins gheribt zijn/ ghelijck de bladers vanden Iris/ maer aende syden dun ende roodt/ de welke geheel ghelijck een sweerd staen/ ende aluits groene zijn. De selue groeyen ghelijck die vanden Aloe oft Iris veen den anderen omhelsende. De struyck is zeer

Campernoellen de honich-raten ghelejkende. In Latijn: Fungi fau-
ginoli, siue fungi rugoli fauis melis similes.

De voorleden iaeren sijn dese Campernoellen van mijn Heer vander Amst gheschonen; die de
selue wt Hongarijen vercreghen hadde waermer veel af houdt door gulsicheydt vande menschen/
kerendende. cofende ende steuende de selue als de andere. Mijn Heer van Nennoutre saligher ghes-
dachtenisse heeft de selue hier voortijts naer t'leuen doen conterfeyten wt versche planten die hier te
lande beuonden waeren maer op wat plaetse is my ende den schildere diese ghemaect heeft nech en
bekent.

(1581: II/308)

Cleyn wit Bilien.

Dit hebbe ick het voorleden iaer inden winkel vande zeer goeden verstandige en gheleerden Ap-
poteker M. Dierick Elmt tot Delft inden Granaet appel ghesien/ ende daer naer heeft my de voor-
seyde Dierick het conterfeytsel door sijn eyghen handt ghemaect / ghelijck hy in alle dinghen / aer-
dich subtiel ende constich is. Gheweel cruydt is de witte Bilien in alle sijn deelen zeer ghelijck / maer

(1581: II/296)

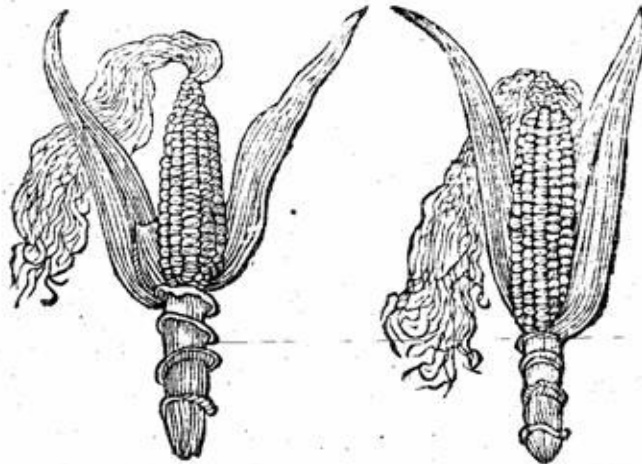
Turcks-korzen.

kenaken. dwelck in ander vruchten selden ghesien
wordt. Saecht wordt inden April ende Mey als
drie daen aenwéck heeft ghelijck alle ander hardt
graen in natte bereghende aerde ghesiet en/ ende in
diepe aroenen ghegraven ende ghedeckt ghelijck
als de Beonen ende Erwtten gheset worden. In
Enghellant wordt ripe in Voeghmacndt ende
Septembrie. Maer aengaende het Mais van Pe-
ru. de ghene die daer abeweest hebben: seghen/
dat het brenns tabeckel aer ouer mach ghesaepdt
ende ghemacdt worden. Daer is dat binnen drie
maenden twee maenden oft ses weken ripe werdt/
nae de manere vander aerden ende locht. Des ges-
hicks is voel inde Doet Indien vā Asten. Ebreet
van desen Mais. is ghelijck dat van den Swi-
suaer ende der maaken met aenghenaem/ want
het is zeer drooghe ende eerdich ende sander voed-
sel. Iae enghelijck veel slechter dan onse Ewwe/
welck broedt dien volcke van Phouca bereedt
werdt. ent dat sy souden spijse hebben ghelijck sy
volck sijn. Dit cuer te doen comen soo knouwen
sonnmahe dat werten landen ende menghent met
speecksel: theest een smey: soetheydt ende linnuchs
hendt: door de welcke als de natuerlike hute vers-
slopt is. eer ende lichaekker cuer is comende.

Groot Turcks-korzen

ende geel.

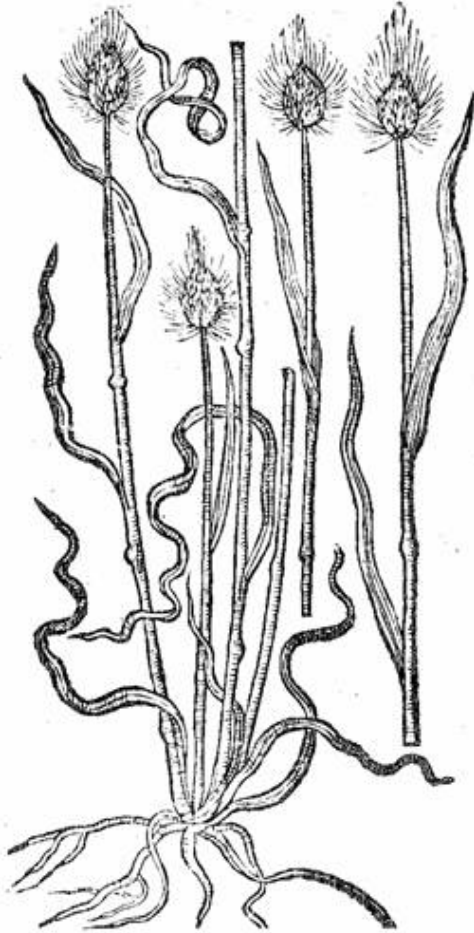
ander Indiaens groot aerdich Turcks-korzen.

Dit groot Turcks-korzen wordt in Nederlandt min abevonden nochtans heeft ouerland ghes-
groent te Buggahe in Chyns van Praet aen de Coninc bnaaghe ontrent t Jaer M. D. lxxij.
met haluten twee mans lenaden hooghe/ hebbende aberoende salsinaghe van wortelen twee voe-
ten bouen d'aerde lancks de voorsyden halmen. Sijn vruchte is lanagher ende grootter/ geel van
coleure: anderssins dit is d'ander heel ghelijck van ghewas ende bloemen. De wortelen is onder
d'aerde zeer hayrich ende verselachtich.

Alopecurus altera.

Holostium Ruellij.

Dit woide van Ruellius, vā de herbaristen, en van die vā Parns Holostiu genoēft, oft Olosteon van Aegineta. Qualich woide vā Fuchsius vooz tē soozte vā Gras geselt, en is Gramē Leucanthemū van Dodonęus. Italianē heetē dat Chamęcillos Oribasij, Tragus Oogt troost gras: en tē laetsten so ist tweede Gramē Floridū van Matthiōlus, mogelijch oock het Holostium vā Lacuna. In Engh. is: Strich wurt.

Ontrent Moerkerke anderhalf mijle van Brugge wordt altemets in veldt aenonden een ander soorte van Bossseerte Eruidt van Theophrastus, welck is clemder ende coeter van aren/ ende niet zoo wolachuch als d'ander: zyn halmen zyn nochtans veel lanaber mēer dan twee cubis tus hooghe, met gras-blaedertens ende veselachughe wortelen.